

Tursun, Nabijan (2020). 1933 ve 1944 Yıllarında Kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyetleri Hakkındaki Kaynaklar ve Bu Kaynakların Değeri, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2020/16, s. 233-257.
DOI: 10.46400/uygur.830133

1933 VE 1944 YILLARINDA KURULAN DOğU TÜRKİSTAN CUMHURİYETLERİ HAKKINDAKİ KAYNAKLAR VE BU KAYNAKLARIN DEğERİ

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Nabijan TURSUN*

Geliř Tarihi: 23.11.2020

Kabul Tarihi: 23.11.2020

Öz

20. yüzyıl Uygur siyasi tarihi üzerine farklı dillerde çok sayıda yazı kaleme alınmıştır. Ancak bu yazılarda, dönemin Uygurca kaynaklarından yeterince yararlanmadığı görülmektedir. Oysaki yakın dönem Uygur tarihini Uygurca kaynakları kullanmadan sistemli bir şekilde araştırmak ve doğru sonuçlar elde etmek mümkün değildir. 1930'lu yıllarda kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ve 1940'lı yıllarda kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti ile ilgili Uygurca kaynaklar ve dönemin tanıklarının bıraktıkları hatıralar oldukça zengindir. Bunlar günümüzde Uygur Özerk Bölgesi ve Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan gibi ülkelerin devlet arşivlerinde bulunmaktadır. Bu kaynaklar dönemin hükümet belgeleri, basın-yayın ürünleri, cumhuriyet hükümetinin çeşitli kademelerinde çalışan yöneticilerin sözlü ve yazılı beyanlarını ve hatıralarını kapsamaktadır. Ayrıca dönemin tanıkları ile yapılan görüşmeler sonucunda kaleme alınmış edebi eserler de mevcuttur. Gerek batılı gerekse Çinli araştırmacılar, bu kaynaklara ulaşamadıkları ya da bunları göz ardı ettikleri için dönemin tarihi üzerindeki çalışmalarda sığ bir durum söz konusudur. Dolayısıyla bu kaynakların tanıtılması, belge değerlerinin tespiti, kullanıma sunulması son derece önemlidir. Bu makalede söz konusu kaynaklar tanıtılacak, tarih araştırmalarındaki kıymeti tespit edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Uygur, Doğu Türkistan, Cumhuriyet, Kaşgar, Kulca.

SOURCES ON THE REPUBLICS OF EASTERN TURKESTAN FOUNDED IN 1933 AND 1944 AND THE VALUE OF THESE RESOURCES

Abstract

Numerous articles have been written in different languages on 20th century Uyghur political history. However, in the searticles, it is seen that the period did not sufficiently benefit from Uyghurs ources. However, it is not possible to systematically investigate there cent Uyghur history without using Uyghurs our cesand to obtain accurate results. Uyghur Autonomous Regionand countries such as Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan. The sesources include government documents of the period, media products, verbal and written statements and memoirs of the administrators working at various levels of there public an government. Also, there are also literary works written from interviews with witnesses of the period. Both western and Chinese researchers have been unable to accesst hemorignored them. Therefore, there is a shallow situation in studies on the history of the period. Therefore, it is extremely important to introduce these resources, determinethed ocument values, and make them available. Inthisarticle, these sources will be introduced and their value in historical research will be determined.

Keywords: Uyghur, EasternTurkestan, Republic, Kashgar, Kulca.

* Dr., Radio Free Asia, e-posta: nabijant@gmail.com
Orcid: 0000-0003-4049-6859

Giriş

20. yüzyılın ilk yarısında Doğu Türkistan'ın siyasi tarihi, karmaşık iç ve dış siyasi süreçlerle doluydu. Qing Hanedanlığı'nın 1912'de devrilmesinden ve Çin ulus devletinin kurulmasından sonra, milliyetçi Çin Cumhuriyeti, Qing Hanedanlığı'nın sahip olduğu topraklarının kontrolünü uzun yıllar boyunca ele geçirmeyi başaramadı. Moğolistan bağımsızlığını ilan etti.1912'de Moğolistan sınırlarına yakın Doğu Türkistan'ın Kumul Dağları'nda Uygurlar Tömür Halife önderliğinde isyan etmelerine rağmen başarı elde edemediler ve eyalet yönetimi Çinli militaristlerin eline geçti. Doğu Türkistan 1912'den 1931'e kadar geçen 20 yıl boyunca, Çinli derebeylerinden Yang Zengshing ve Jin Shuren'in çeşitli sert ve yumuşak iç ve dış siyasi kontrolü altında yaşadı ve Moğollar gibi Qing İmparatorluğu yıkılır yıkılmaz bağımsızlığını elde etme hareketlerini başlama fırsatından mahrum kaldı. Bunun temel nedeni, o dönemde Doğu Türkistan nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Uygurların Çinli derebeylerinden Yang Zengsin'in harici olarak "Bi Guan Zi Shou" (kapıyı kapatma) ve dâhili olarak "Yu Min" (cehalette bırakma) (Chen, 1999: 84-85) gibi politik tedbirleri dolayısıyla çok geri kalmaları idi. General Yang, mezkûr siyasi tedbirlerle Uygurları Türk dünyasında ve diğer Müslüman ülkelerinde meydana gelen sosyo-politik ve kültürel değişimlerden, reformlardan habersiz bırakmaya çalıştı. Türkiye, Hindistan, Mısır ve Rusya gibi ülkelerde okuyup Avrupa tarzı eğitim gördükten sonra, Uygurları uyandırma gayesi ile kendi ülkelerine dönen Uygur milliyetçileri ve bu yolda fedai olarak gelen Türk, Tatar aydınların eğitimle milleti uyandırmalarına ve komşu Rusya'daki sosyalistik devriminin Uygurlar arasında da meydana gelmesine engel olmak için Uygurların bir kısım din adamları ve zenginleri ile işbirliği yaparak onlara özel imtiyazlar verdi ve söz konusu değişimlerin Uygur toplumunda da oluşmasına imkân vermedi (Buğra, 1998). Ancak 1928'de yerel kral Yang Zhengxing, Çinli yöneticiler tabakasındaki zıtlaşmalar ve ülkeyi Çin merkezi hükûmetine bağlama taraftarı olan Pen Yawnen gibiler tarafından öldürüldükten sonra, Jin Shuren iktidarı ele geçirmiş ise de Yang'ın yönetim taktiklerini sürdüremedi. Bununla birlikte, Müslümanlara açıkça dinî ve millî tahkir davranışlarının ortaya çıkmasına izin verdi. Sonunda, 1931'de Kumul'da tekrar ayaklanma oldu ve bu silahlı hareket çabucak tüm Doğu Türkistan'a yayıldı. Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek gibi Türk halkları ile Döngenler arasında ihtilaf çıkması, bu bağımsızlık hareketinin başarısız olmasındaki mühim unsurlardan birisi idi. Çünkü Döngenler, bu devrimi isteler de maksatları Milliyetçi Çin yönetimine bağlı kalmak olduğu için Türk milliyetçilerinin bağımsız ulus devlet kurma amacı ile çelişiyordu. Aslında 1934 yılının bahar aylarına kadar olan zaman zarfında, Doğu Türkistan'da Urumçi haricinde hemen hemen tüm bölgeleri devrimcilerin ellerine geçmişti. 12 Kasım 1933'te Tanrı Dağları'nın güney kısmındaki Kaşgar'da, "Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti" kurulmuş olup Kaşgar, Aksu, Hoten vilayetleri bu hükûmetin yönetimine geçti ve Cumhuriyet bayrağı asıldı.

Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti; kendi anayasası, devlet amblemi, devlet bayrağı gibi simgelerini oluşturmakla birlikte, bir dizi devlet organını kurup yönetmeye başladı. Ama 12 Nisan 1934'te eyalet merkezi Urumçi'de eski Rus Çarlığı'nın kaçak askerlerinden teşkil edilen Rus askerî birliklerinin yardımıyla darbe yaparak Jin Shuren hâkimiyetini devirip iktidarı ele geçiren Sheng Shisey Sovyetler Birliği ile işbirliğine gitti ve bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Orta Asya'daki Sovyetler Birliği Cumhuriyetleri'nin istikrarını olumsuz etkilemesinden endişe duyan Stalin'in doğrudan sevk ettiği Kızıl Ordu birliklerinin yardımı ile Ma Congying komutasındaki Döngen kuvvetlerini ve Uygur bağımsızlık hareketini bozguna uğrattı. Böylece sözde Çin'e bağlı, gerçekte ise Moskova'nın kontrolü altında Sovyet yanlısı hâkimiyet tesis etti.

Bununla birlikte, 1941-1943 yıllarına gelindiğinde, II. Dünya Savaşı sırasında ayrıca Almanya-Sovyetler Birliği Savaşı sırasında, Sheng Shisey Sincan-Sovyet ilişkilerini gerginleştirdi ve eyaleti doğrudan merkezi hükûmete bağlayıp Çin devlet ordusunu getirip

konuşlandırdı. Jiang Keyşi hükûmeti, Sovyetler Birliği'nin Doğu Türkistan'daki etkisini tamamen ortadan kaldırmak ve onu Çin'in gerçek bir eyaleti haline getirmek için bir dizi iç ve dış stratejik tedbirleri kullandı. Amerika Birleşik Devletleri Urumçi'de, İngiltere'nin konsolosluğunu açıp faaliyete geçmesini sağladı.

Sovyetler Birliği'nin arka bahçesi sayılan, Orta Asya Cumhuriyetleri'nin komşusu Moskova'nın çıkarlarına karşı olan Doğu Türkistan'da meydana gelen bu olaylar, 1934-1937 yıllarında Uygur bağımsızlık hareketini yok eden Stalin hükûmetinin aksine hareket ederek Uygurların bağımsızlık hareketini tetiklemesine ve desteklemesine neden oldu. Sonuç olarak 7 Kasım 1944'te Kulca ayaklanması patlak verdi ve 12 Kasım'da "Doğu Türkistan Cumhuriyeti" hükûmeti ilan edildi. Sovyet askerî ve siyasi danışmanlarının yardımıyla bu cumhuriyet, kısa sürede kendi millî ordusunu kurdu ve üç cephede savaşarak Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki İli, Tarbagatay ve Altay vilayetlerini, Tanrı Dağları'nın güneyindeki Bay, Onsu, Taşkorgan, Kargalık, Poskam gibi altı ilçeyi ve birçok köyü kurtarmayı başardı. Ancak Yalta Anlaşması ruhuna uygun olarak Ağustos 1945'te Sovyet-Çin Dostluk Antlaşması vesilesiyle Stalin hükûmeti, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ne Çin hükûmeti ile görüşmesi için baskı yaptı. Yerli Müslüman Türk halklarıyla Çinliler koalisyon hükûmeti oluşturulmuş ise de bu hükûmet 10 ay sonra dağıldı ve Doğu Türkistan'ın temsilcileri Kulca'ya geri döndüler. Neticede Doğu Türkistan hükûmeti üç vilayeti yani İli, Tarbagatay ve Altay'ı bağımsız olarak yönetti. Urumçi hükûmeti ise yedi vilayeti yönetti. Bu durum Çin Komünistleri iktidarı ele geçirip Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu Kasım 1949'a kadar devam etti. İli hükûmetinin siyasi ve askeri liderlerinden Ahmetcan Kasımi ve İshak Beğ Munonov gibi kişilerin Ağustos 1949'da Sovyetler Birliği sınırları içerisindeki vefatlarından sonra, Moskova'nın ayarlamasıyla Pekin'e giden İli hükûmetinin Seyfiddin Ezizi başkanlığındaki temsilciler heyeti, Çin komünist partisinin yönetimini kabul ettiklerini bildirdi. Böylece Çin Kurtuluş Ordusu, Sovyetler Birliği'nin yardımıyla ülkeyi tamamen ele geçirip beş yıl bağımsız yaşayan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni sona erdirdi.

Çin komünistlerinin lideri Mao Zedong, aslında bağımsızlığı hedefleyen ve Çin'den ayrıldığını ilan eden bu devrimi "Çin demokratik devriminin bir parçası" olarak nitelendirdi ve devrimin temel amacını inkâr etti. Çin hükûmeti daha sonra bu devrimi "Üç Vilayet Devrimi" ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti hükûmetini de "üç vilayet hükûmeti" olarak adlandırdı. Mezkûr hükûmet, Batı kaynaklarında "İli hükûmeti", "DTC" (Doğu Türkistan Cumhuriyeti), Sovyet arşiv belgelerinde ve o dönemdeki Doğu Türkistan Cumhuriyeti belgelerinde Rusça VTR yani "Vostochno Turkéstanskaya Réspublika" diye adlandırıldı.

20.yüzyılın 30'lu ve 40'lı yıllarından Tarım ve Cungarya vadilerinde kurulan bu iki bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti, Türk dünyasının ayrıca Merkezi Asya ve Çin'in 20. yüzyıl siyasi tarihinde önemli yer teşkil etmekle kalmayıp o dönemde dünyanın askerî, ekonomik ve iktisadî vaziyetini etkileyen kudretli devletlerden Sovyetler Birliği, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Japonya ve Türkiye gibi ülkelerin diplomatik mücadelesi ve askerî-siyasi stratejilerinde belirli yer almış idi.

1. İki Cumhuriyet Hakkındaki Uygurca Kaynaklar ve Türleri

Makalenin giriş kısmında kısaca belirtildiği gibi, Doğu Türkistan'ın önemli jeostratejik konumu bazı devletlerin dikkatini çekmiştir. Bölgeyi kendi stratejik çıkarları çerçevesinde değerlendiren bu ülkeler, Doğu Türkistan'ın içişlerine çeşitli pozisyonlardan müdahale etmiştir. Bu ülkelerin misyonları ve farklı kimlikteki bireyleri tarafından Çince, Rusça, İngilizce, İsveççe, Japonca ve başka dillerde bilgi ve belgeler bırakmışlardır. Rus, Türk, Çin, Japon ve bazı Batılı akademisyenlerin Doğu Türkistan'ın yakın tarihi üzerindeki çalışmalarında, bu dillerdeki kaynaklar kullanılmıştır. Onlar kendi araştırmalarında çeşitli dillerdeki kaynakları kullanmış ve tarihçilik metoduna uyararak bölgenin karmaşık siyasi durumunu aydınlatmada önemli sonuçlar elde etmiş iseler de çeşitli sebeplerden dolayı

Uygurca kaynaklardan verimli bir şekilde yararlanma imkânına sahip olamadıkları için, araştırmalarında tek taraflılıktan kurtulamamışlardır. Aslında geçen yüzyılın olaylarıyla ilgili olan önemli Uygurca kaynaklar da vardır. 20. yüzyıl Uygur siyasi tarihini sistemli bir şekilde araştırıp doğru sonuca ulaşmak için Uygurların kendi kaynaklarından yararlanmak icap eder. Uygurca kaynaklar, dönemle ilgili olayların doğrudan iştirakçilerinin kaleminden çıktığı için daha değerlidir. 20. yüzyılın ilk yarısında bölgenin siyasi, sosyo-ekonomik ve etnik sorunlarını yansıtan Uygurca kaynakları dört türe ayırmak mümkündür:

1.1. Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Resmî Belgeleri

20. yüzyılda kurulan iki cumhuriyet yani 1933-1934 ve 1944-1949 yıllarındaki Doğu Türkistan Cumhuriyeti, Uygurların Çinli olmayan milletlerle yaptıkları işbirliği temelinde kurulan bağımsız bir ulusal hükûmet olarak, iktidar döneminde çeşitli alanlarda resmî belgeler bırakmış olup bunlar, bu iki cumhuriyetin iç ve dış politika konusunda birinci el kaynaklar sayılır. Özellikle 1944'ten 1949'a kadar beş yıl boyunca bağımsız olan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ne ait belgeler çok önemlidir. Bu belgeler ile ilgili geniş bilgiler aşağıdaki zikredilmiştir.

1.1.1. Birinci Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Resmî Belgeleri

12 Kasım 1933'te Kaşgar'da kurulan ilk Doğu Türkistan Cumhuriyeti, 1934 yılının Şubat ayına kadar altı ay yaşamış ise de ilk aşamada bir taraftan Yenişehir'deki Döngen kuvvetlerini kuşatmayı sürdürürken, diğer taraftan eski Çin idare sistemini ortadan kaldırıp yerine yeni sistemi ikame etmeye çalıştı. Bu süreçte Başbakan Sabit Damolla, Bakanlar Kurulu kararıyla kültür, eğitim, ticaret, ekonomi, vergi, toprak, su ve diğer konularda bir dizi kararlar aldı. Cumhuriyet ayrıca kendi anayasasını, hükûmet deklarasyonunu ve diğer dış ve iç politika ile ilgili belgelerini yayınladı. Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin bahsedilen anayasası ve resmî hükûmet belgelerinin bir kısmı, o dönemde Kaşgar'da kurulan bir hükûmet yayını olan "İstiklal Dergisi"nde yayınlanmış olup sonrakilere sağlıklı bir şekilde ulaşmıştır. Bu kaynaklar, araştırmalar için önemli ise de yeterli değildir. Bunun haricinde bir kısım belgelerin cumhuriyet hükûmeti mensupları tarafından yabancı ülkelere götürülerek saklandığı bilinmektedir. Bunları saymazsak, ilk Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin resmî belgelerinin büyük çoğunluğu yok edilmiş ya da arşivlerde saklanmış olup şimdiye kadar ortaya çıkartılmış değildir.

1.1.2. İkinci Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Resmî Belgeleri

1944'ten 1949'a kadar yaşayan ikinci Doğu Türkistan Cumhuriyeti beş yıl düzenli bir şekilde iktidarda kalmış olup, Cumhurbaşkanı devletin en yüksek yöneticisidir. Hükûmet konseyinin kararları onun imzalamasından sonra yürürlüğe girmekte idi. Cumhurbaşkanı başkanlığında bir hükûmet konseyi, onun altında bir yüksek mahkeme, bir devlet bankası, çeşitli bakanlıklar ve vilayetler kuruldu. Doğu Türkistan Cumhuriyeti Meclisi; Yüksek Mahkeme, Devlet Denetleme Kurulu, Devlet Bankası, İçişleri Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Bayındırlık Bakanlığı, Hayvancılık Bakanlığı, Diyanet İşleri Bakanlığı, Harbiye Bakanlığı gibi bakanlıklardan oluşmuştur. İdari sistem olarak devlet; il, ilçe ve köylere ayrılmış olup ilin altında ilçe hükûmetleri, ilçelerin altında ise köyler bulunuyordu.

Doğu Türkistan Cumhuriyeti muntazam idari kurumlara sahip olup idarede resmî belgelendirme esas idi. Hükûmet konseyinin kararlarına göre, bakanlıklar kendi yetki dairesi içerisinde il ve ilçelere hükûmet mührü basılmış ve yetkili kişilerin imzası atılmış belgeleri göndermiştir. Hükûmet Konseyi, 30 maddelik bir idare tüzüğü düzenlemiş olup idare organları, yetkilileri ve memurları tüzükte belirlenmiş mevzuatlara uymuştur. Doğu Türkistan Cumhuriyeti, henüz kendi anayasasını düzenleyip yayımlamaya yetişememiş ise de Ceza Kanunu'nu düzenlemişti. Mezkûr kanunun ilk maddelerinde hükûmetin 5 Ocak

1945'te ilan ettiği 9 maddelik deklarasyonu korunmuş, sivillerin mezkûr 9 maddeye uymaları yasalaştırılmıştır.

Yargıtay, Yerel Mahkeme ve Savcılık, bu yasa uyarınca yasayı uyguluyordu. İçişleri Bakanlığı, yasayı korumak için polis ve güvenlik sisteminden etkin faydalandı. Cumhuriyetin yargı alanına ait belgeleri de çok zengindir. Bu belgelerle Cumhuriyetin siyasi, sosyal yapısı, toplumsal durumu ve diğer yönlerini tespit etmek mümkündür.

Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin en önemli parçası askerî birlikler olup devrimin başlangıcındaki en yüksek komuta yeri Doğu Türkistan birliklerinin karargâhı iken daha sonra Harbiye Bakanlığı tesis edilip savaşı yönetme, disiplinli ordu kurmanın yanı sıra savaş planları hazırlama ve askeri hazırlık işleriyle meşgul oldu. Milli Ordu, 8 Nisan 1945'te Cumhuriyet Hükûmet Konseyi kararnamesiyle resmen kuruldu ve 10 Ekim 1945'e kadar olan zaman zarfında Kuzey, orta ve Güney cephe boyunca savaştı. İli, Tarbagatay ve Altay'ı tamamen kurtarıp Aralık 1949 yılında Çin Kurtuluş Ordusu'nun 5. Kolordusu olarak değiştirilene kadar kendi adını ve askerî bayrağını muhafaza etti. Milli Ordunun Genel Kurmay Başkanlığı, Kulca'da tesis edilmişti. Sonra onun Kuzey ve orta cephe şubeleri kuruldu. Milli Ordu'nun Genel Kurmay Başkanlığı'na bağlı 9 tümen, alay ve tabur düzeyinde birimleri olup onların ayrı ayrı görevleri vardı. Milli Ordunun her bir birimi iç ve dış askerî vaziyet, düşmanın durumu, savaş planları, askerî hazırlık, memurlar ve siyasi işler, askerî subayları yetiştirme işleri, askerî teminat ve diğer pek çok durumla ilgili tam ve sistemli yazılı belgeler, raporlar, emirleri hazırlayıp başkumandanın onayını alma gibi bir düzen oluşturmuştu. Milli Ordu'nun yazılı belgeleri, Doğu Türkistan'ın beş yıllık hem askerî hem de siyasi durumunu öğrenme ve anlamada önemli bir kaynak sayılır.

Kısacası, 1944-1949 yıllarındaki İli hükûmetinden kalan idari-siyasi, askerî, sosyo-ekonomik, kültür, eğitim, din, sağlık, tarım, hayvancılık, finans, kanun ve diğer alanlara ait sayısız belgeler, söz konusu dönemin tarihini öğrenmede ilkel tarihi belge değerine sahiptir. Bununla birlikte, Doğu Türkistan hükûmetinin yukarıda belirtilen tüm resmî belgeleri, 1950'den sonra Uygur Özerk Bölgesi'ndeki bazı organların arşivlerine konulmuş olup bireylerin erişimine yasaklanmıştır.

Ancak Çin hükûmeti tarafından hazırlanan "Sincan Üç Vilayet İhtilaline Ait Olaylar Hakkında Kayıtlar" (1994) adlı kitapta, Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükûmet Konseyi'nin 12 Kasım 1944'ten Temmuz 1946'a kadar olan zaman zarfındaki 324 adet kararı, 1947 yılından 8 Ağustos 1949'a kadar olan zaman zarfında Ahmetcan Kasımi başkanlığı dönemindeki İli valiliğinin 125 no'lu buyruğu, "İttifak Komitesi"nin 39. toplantısı, Tarbagatay ve Altay valiliğinin buyrukları ve duyuruları atlanmıştır. Görülüyor ki Hükûmet Konseyi'nin ve vilayet ve Milli Ordu karargâhlarının belgeleri tam olarak gösterilmemiştir ve gösterilen belgelerin içeriği tam olarak verilmemiş ya da kısaltma veya ayıklama yöntemi kullanılmıştır. Bununla birlikte İli hükûmetine ait birçok resmî belgeyi içeren zengin bir arşiv materyali olduğunu biliyoruz. "Üç Vilayet İhtilali"ne ait arşiv belgeleri, Çin hükûmetinin doğrudan kontrolü altındaki ideolojik konularla ilgili hassas belgeler olduğu için bunları herkesin ya da her araştırmacının görmesi ve istifade etmesi zordur. Çinli tarihçiler bu avantaja sahip olsalar da Üç Vilayet İhtilali konusu hassas bir konu olduğu için, Mao Zedong tarafından "Çin devriminin bir parçası" şeklindeki tanımı ve bir dizi siyasi yönergeler temelinde araştırmaya ve bu konuda eser yazmaya alışmışlardır. Yurtdışında ortaya çıkan, devrime ait yazılmış bir kısım hacimli eserlerin yazarları bu arşivlerden doğrudan yararlanma fırsatına erişememişler, erişmiş iseler de sınırlamalara maruz kalmışlardır. Genel olarak, Doğu Türkistan'ın 1930 ve 1940'lı yıllarındaki siyasi tarihini ilmî, sistemli, mükemmel ve objektif bir şekilde aydınlatmak için iki Cumhuriyetten kalan Uygurca yazılı belgeleri temel kaynak olarak almak gerekir.

1.2. Dönemin Basın Belgeleri

Her iki Doğu Türkistan Cumhuriyetinin hükûmeti de kurulduğu günden itibaren medyaya önem vermiştir. Birinci Doğu Türkistan Cumhuriyeti, Mısır'da yüksek eğitim gören yayıncı Kutlu Şevki başkanlığında bir yayınevi kurmuştur. Bu yayınevi, Aralık 1933'den itibaren "İstiklal" adında aylık dergi çıkarmıştır. Hemen ardından Şevki'nin editörlüğünde "Doğu Türkistan Haftalık Gazetesi" çıkarıldı ve yayın işlerinde İsveç misyonerlerinin basım evi yardımcı oldu. O dönemde Kaşgar'da bulunan Gunnar Jarring'in kaydına göre Kaşgar'daki İsveç misyonerleri, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin çeşitli emirleri, belgeleri ve kararlarını yayınlamışlardır. Çünkü bu dönemde İsveç misyonerleri Kaşgar'da basın-yayın işleriyle meşgul oluyor, çok sayıda dinî, coğrafi, edebî eseri ve diğer alanlara ait kitapları yayınlayıp yerli halk arasında dağıtıyorlardı. Bu yayınlar içerisinde "İstiklal" dergisi çok önemli rol oynamıştır. Bu dergide Sabit Damollam'ın Cumhuriyetin kurulduğu gün söylediği nutuk, Cumhuriyetin anayasası, Bakanlar Kurulu kararları, devlet marşı ve diğer bağımsızlığı konu alan politik makaleler basılmıştı. "İstiklal Dergisi'ndeki bu belgeler, bugün bizim Cumhuriyetin tarihi, devlet düzeni, devletin karakteri, o dönemdeki siyasi, ideolojik ve etnik anlayış gibi meseleleri anlamamızda önem arz etmektedir.

İstiklal Dergisi, kısa süre sonra kapatıldı ve Temmuz 1934'te Kaşgar'da Sheng Shisei hükûmetinin kurulmasından sonra Doğu Türkistan Haftalık Gazetesi "Yeni Hayat" olarak değiştirildi ve içeriği daha da zenginleştirildi. 1937 yılına kadar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Harbiye Bakanı, Kaşgar'daki 6. Tümen Komutanı Mahmut Muhiti'nin himayesinde Uygur kültürü ve Uygur milliyetçiliğini yansıtan makaleler, Kaşgar'ın sosyo-politik, kültür ve eğitim durumunu yansıtan haberler yayınladı. Ardından Sovyetler Birliği danışmanı Mensur Efendi'nin himayesine geçtikten sonra, gazetenin içeriği kontrol edilmeye başlanmış, Baş Editör Kutluk Şevki gibi dergide söz sahibi olan kişiler öldürülmüştür. Bu gazete sonra Kaşgar Sincan gazetesine dönüştürülüp 1949 yılına kadar yayınlanmış olup 1949 yılından sonra ise "Kaşgar Gazetesi" adıyla yayımlanmıştır.

Sheng Shisei, 1934'te tüm bölgede iktidarı sağladıktan sonra, Sovyetler Birliği'nin direktifi ve yardımıyla kültürel aydınlanma hareketi başlatmış, Uygur aydınları bu fırsattan yararlanarak kültürel aydınlanma örgütleri kurarak bunlara bağlı okullar açmış, sanat ekipleri kurmuşlardır. Ayrıca Kaşgar, Aksu, Hoten, Kulca ve Urumçi gibi şehirlerde de gazete çıkarmışlardır. O dönemde gazete sadece Uygurların kültürel alanda gelişmelerine hizmet etmekle kalmayıp Uygurların iç ve dış vaziyetten haberdar olmaları, milli bilinçlerinin uyanması için de aktif hizmet etmiştir. Medyanın rolünü iyi anlayan her iki taraf yani Uygur milliyetçileri ve Çinli derebeyleri, gazete meselesini ele almış olup bölgedeki Çin hükûmeti, gazete aracılığıyla çeşitli genelgelerini yayınlayıp siyasetlerinin propagandasını yaparken Uygur milliyetçileri kendilerine tanınan haktan istifade ederek çeşitli vasıtalarla halkı uyandırma ve organize etme amacını taşıyan eserlerini yayınlayarak toplumu etkilemeye çalışıyorlardı. Böylesi bir ideolojik mücadelede yenilgiye uğradığını hissedilen Şeng Şisey, 1937-1938 yılları arasında tüm Doğu Türkistan'da tasfiye hareketi gerçekleştirdi ve kendisiyle işbirliği yapan ya da yapmayan Uygur milliyetçilerinin çoğunu hapse attı ve öldürdü. Basın, kültür ve eğitim üzerindeki kontrol ve denetimini güçlendirdi. Bunun gibi siyasi olaylar, o dönemdeki basında yayımlanıyordu.

Kulca'da kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti, yayın ve basın işlerine daha fazla önem vermiştir. 17 Kasım 1944'den itibaren Uygurca ve Rusça günlük "Azat Doğu Türkistan Gazetesi"ni çıkarmıştır. Hükûmetin neşr-i efkari sayılan bu gazetede gündelik savaş haberleri, uluslararası haberler, Cumhuriyet hükûmetinin genelgeleri, Cumhuriyetin bağımsızlık deklarasyonu, kararları, halkın seferberlik durumu, bakanlıklar ve devlet kurumlarının raporları, önemli toplantılar ayrıca halkı kurtuluş hareketine katılmaya ve uyanmaya çağıran milliyetçilik ve vatanseverlik temasındaki makaleler, edebi eserler, Cumhuriyet liderlerinden Alihan Töre, Ahmetcan Kasımi ve diğerlerinin nutukları

yayınlanıyordu. Başlangıçta 2500 tirajlı olan bu gazete, dönemin durumunu anlamada önemli bir kaynak sayılır. Örneğin, gazetenin 12 Ocak 1945 günü sayısında Harembağ savaşında kahramanlarca şehit olan Uygur kızı Rızvangül'ün faaliyetlerine hasredilmiş, "Şehit Rızvangül" adlı uzun bir makale, "Hemşire" konulu bir şiir ve diğer eserler yayımlanmıştır. 16 Ocak sayısında ise Doğu Türkistan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı'nın bünyesinde Antik Eserler Bölümü tesis etme ve Kulca şehrinde halk için 50 yataklı hastane kurulması hakkında genelge yayımlanmıştır. 2500 tirajlı "Azat Doğu Türkistan Gazetesi", Temmuz 1946'dan itibaren "Devrimci Doğu Türkistan" diye adlandırılmış, 1949 yılının sonuna kadar her gün 4125 tirajla yayımlanmıştır. "Devrimci Doğu Türkistan Gazetesi'nin içeriği daha da zengin olup kalitesi artmış, konu kapsamı da genişlemiştir. Örneğin, bu gazetenin 23 Eylül 1948 sayısında Doğu Türkistan kurtuluş mücadelesindeki iki fikir akımı yani İli'deki Sovyetler Birliği'ne dayanarak Doğu Türkistan'ın bağımsızlığına kavuşturma taraftarlarıyla Urumçi'deki Mesut Sabri, İsa Yusuf Alptekin ve Muhammed Emin Buğra öncülüğündeki "üç efendiler" in savunduğu "Çin Türkistanı" yani Çin'in bünyesinde yüksek muhtariyet hakkı alma taraftarları arasındaki çatışmaları yansıtan "Anti-aktivist, Kukla Başkan Mesut Halk Düşmanlarının Pozisyonunu Güçlendirip Yedi Vilayette Zulmü Artırmakta" başlıklı bir makale yayımlanmıştır. 21 Mayıs 1947 sayısında Kaşgar halkının eyalet hükümet yöneticilerine sunduğu talepler, 5 Eylül 1948 sayısında İli hükümetinin başkanı Ahmetcan Kasımı'nın "Doğu Türkistan Üzerine", Eğitim Daire Başkanı Envercan Baba'nın 1947-1948 öğretim yılı dolayısıyla düzenlenen eğitimciler toplantısındaki nutku, 7 Eylül sayısında Ahmetcan Kasımı'nın "Kasım Efendi" adlı makalesi yayımlanmıştır. Bu gazete, Doğu Türkistan hükümetinin gazetesi rolünde olup, Uygurcadan başka Rusça, Kazakça, Moğolca ve Şibece'de de yayımlanmıştır (Kahari, 1994).

Aralık 1945'te kurulan Doğu Türkistan Devrimci Gençler Örgütü de kendine ait "Mücadele" adlı aylık dergi çıkarmıştır. 1948 yılından itibaren devrimin merkezi Kulca şehrinde, yine tüm Doğu Türkistan'a liderlik eden "İttifak" merkezi komitesi tarafından "İleri Gazetesi" çıkarılmış ve "İttifak Dergisi" yayımlanmıştır.

Kadınlar örgütü tarafından da "Kadınlar Dergisi" çıkarılmıştır. Milli Ordu Genel Kurmay Başkanlığı da askerî basına önem vermiş ve askerî alanla ilgili dergi yayımlayarak savaşçılar, subaylar ve siviller arasında dağıtmıştır. Bu dergide genellikle Milli Ordu'nun askerî-politik durumu, askerî kurallar, askerî bilimler, savaş süreci ayrıca tarih ve vatanseverlik konularını içeren eserler, Doğu Türkistan'ın iç ve dış vaziyeti, uluslararası siyaset, Çin'in durumuna ilişkin çeşitli içerikteki yazılar yayımlanmıştır.

Çöcek vilayeti sınırları içerisinde ise Doğu Türkistan Tarbagatay Valiliği, 1945 yılından itibaren "Halkın Sesi Gazetesi"ni neşretmiştir. 1947 yılından sonra bu gazete "Halkçı" gazetesi diye adlandırılıp yayınına devam etmiştir. Bu gazetede, yukarıda bahsedilen genel konulardan başka yine yerel konular, haberler ayrıca Tarbagatay'ın sosyo-politik, ekonomik ve kültürel durumu ile ilgili konular da yayımlanmıştır. Genel olarak, azat olan Doğu Türkistan'ın İli, Tarbagatay ve Altay'dan ibaret üç vilayetinde Uygurca, Kazakça, Rusça, Moğolca, Çince ve Şibece'de ondan fazla gazete, beş dergi yayımlanmıştır. Bunların içerisinde Uygurca ağırlıklı olmuştur.

İli hükümeti basın-yayın işlerine ilgi göstermiştir. Bu genç Cumhuriyet, bir taraftan 30,000 kişilik disiplinli orduyu besleyip Çin ordusuyla savaşırken diğer taraftan Sovyetler Birliği ile olan ticareti geliştirip hayvancılık ve tarım ürünlerini Sovyetler Birliği'nin silah ve sanayi ürünleri ile takas yaparak ordu ve halkın gereksinimlerini tedarik etmiştir. Halktan toplanan bağış ve zekâtları eğitim ve askerî işler için sarf etmiştir. Bunun dışında haksız eğitim ve sağlık hizmetlerini de düzenlemiştir. İli hükümeti, kısa zaman içerisinde 11 gazete ve dergi çıkarmayı başarmıştır. Bu basınlarda Doğu Türkistan'ın askerî, siyasi, sosyal, ticaret, ekonomi, kültür ve eğitim durumu yansıtılmıştır.

Ekim 1945'te Çin merkezi hükûmetinde çalışan Mesut Efendi, İsa Efendi ve Muhammed Emin Efendi, General Zhang Zhizhong ile Urumçî'ye gelerek Doğu Türkistan Cumhuriyeti ile barış anlaşması yapma toplantısına katıldı. Uygurlar arasından çıkan bu üç ünlü milliyetçi Urumçî'ye geldikten sonra, Temmuz 1946'da Doğu Türkistan Cumhuriyeti tarafı ile Çin merkezi hükûmetinin 11 maddelik anlaşmasına göre kurulan Sincan Eyalet Koalisyon hükûmetinde görev aldı. Ancak Başkan Yardımcısı Ahmetcan Kasımı başkanlığındaki İli tarafı ile üç efendi arasında Doğu Türkistan'ın siyasi geleceği meselesinde ihtilaf ortaya çıkınca, üç efendi taraftarları İli taraftarlarını Sovyet yanlısı olmakla suçlayıp Sovyetler Birliği'ne dayanarak Doğu Türkistan'ın bağımsızlığına kavuşturmanın mümkün olmadığını, Çin merkezi hükûmeti ile konuşup yüksek muhtariyet hakkı aldıktan sonra bağımsızlığa erişmenin mümkün olduğunu kanıtlamaya çalıştılar. İli taraftarları da onları Çin yanlısı olmakla suçlayıp silahlı devrim ve Sovyetler Birliği'ne dayanarak bağımsızlığa erişmenin mümkün olduğunu kanıtlamaya çalıştılar ve politik mücadeleyi Kaşgar, Hoten, Aksu ve Yarkent gibi bölgelere yaymaya gayret ettiler.

Çin stratejistleri Uygurların bu iki fikir akımından istifade ederek İli taraftarlarını bastırmak için Mesut Sabri'yi eyalete başkan yapınca çatışmalar daha da şiddetlendi. 1946'dan 1948'e kadar olan zaman zarfında, Urumçî'yi üs yapan üç efendinin liderliği ve teşvikiyle "Erk Gazetesi" çıkarıldı. Bu gazetede bölgenin genel durumundan başka siyasi mücadeleler ve siyasi vaziyet yansıtıldı. Onlar yine "Altay" neşriyatını kurup basın-yayın işlerini güçlendirdi. Genel olarak Uygurca belgeler, 1944-1949 yılları arasındaki Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin genel durumunu, bölgenin siyasi, sosyo-ekonomik hayatını, Uygurların milli bağımsızlık mücadelesinde mevcut olan fikir akımlarını, dış etkileri ve diğer durumları anlamada önemli kaynaklar olarak değerlendirilebilir.

1.3. Tarihi-Siyasi Aktörlerin Bıraktıkları Belgeler

Uygur tarihî-siyasi aktörlerin bıraktıkları belgelerin çoğu hatıra niteliğinde olup bunların içerisinde Muhammed Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin, Mesut Sabri, Alihan Töre, Ahmetcan Kasımı, Ziya Samedi, Seyfettin Azizi, Seydulla Seyfulayef, Hemdulla Tarim gibi 20. yüzyıl Uygur siyasi tarihindeki önemli aktörlerin eserleri söz konusudur. Bunlardan başka, çok sayıda anı niteliğindeki yazılar, broşürler ve diğer eserler mevcuttur.

Geçen yüzyılın ilk yarısındaki Doğu Türkistan'ın politik tarihi ile ilgili dönemin tanıklarının eserleri de oldukça zengindir. Bunlarda dönemin koşullarına bağlı ideolojik farklılıklar yansımıştır. 20. yüzyıl Uygur siyasi aktörlerinin eserlerini, 1949 yılında Doğu Türkistan'da Çin komünist rejiminin yerleştirilmesini esas alarak "1949 yılından önce yazılmış eserler", "1949 yılından sonra yazılmış eserler" olarak ikiye ayırmak mümkündür. 1949 yılından önce yazılmış eserler içerisinde İli, Tarbagatay ve Altay merkezli Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin basınında yayımlanmış Cumhurbaşkanı Alihan Töre'nin eserleri, devrimin sonraki lideri Ahmetcan Kasımı'nın yüksek seviyeli onlarca makale ve nutukları ayrıca Abdukerim Abbasof, Milli Ordu Başkumandanı İshak Beğ Munonof ve diğerlerinin eserleri karakteristiktir. Bunların eserleri Doğu Türkistan'ın sosyo-politik, ekonomik ve diğer meselelerini değerlendirmede en önemli kaynaklardır.

Yine 1933-1937 yıllarındaki Uygur bağımsızlık hareketi başarısızlığa uğradıktan sonra, "Hoten Emiri" Muhammed Emin Buğra başta olmak üzere bazı kişiler, ülke dışına çıkmak zorunda kalmışlardır. Muhammed Emin Buğra, 7 yıl kaldığı Kabil'de 1940 yılında "Doğu Türkistan Tarihi" adlı eserini tamamlamıştır. Kitabın son bölümleri 1930'lu yıllardaki siyasi tarihe aittir. Ayrıca Emin Vahidi, Muhammed Emin İslami gibi kişiler de Doğu Türkistan devriminin başarısızlığının nedenlerini özetleyen birkaç eser yazmışlardır.

1946'dan 1949'a kadar olan zaman zarfında, Urumçî merkezli milliyetçilerin liderlerinden Mesut Sabri de Uygur tarihi, dili ve siyasi meseleleri üzerine makale ve kitaplar yayınladı. Muhammed Emin Buğra ise Doğu Türkistan tarihinin bir bölümünü yeniden yayınladı. Polat

Kadir, 1948'de Urumçi'de "Ülke Tarihi" adlı bir kitap yayınladı. Genel olarak, İli merkezli Uygur milliyetçi liderleri ile Urumçi merkezli milliyetçi liderlerin çalışmalarında onların fikrindeki ortak yönleri ve farklılıklar açıkça ifade edilmiştir. Urumçi merkezli milliyetçilerin çoğu 1933-1937 yıllarındaki milli bağımsızlık hareketinin iştirakçileri olduğu için onlarda Sovyetler Birliği ve komünizme karşı tavrı güçlüydü. Onlar, Sovyetler Birliği'nin Orta Asya'daki Türk halklarına yönelik parçalama siyasetini, 1933-1934 yıllarındaki Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını yok etme taktiğini eleştirerek İli devrimcilerini Sovyetlerin yolundan gitmemeye davet etmişlerdir. Ayrıca Türkçülüğü teşvik etmişlerdir. Bundan dolayı Sovyetler Birliği onları "Pantürkist" diye itham ederek İli taraftarlarını onlardan uzak durmaya zorlamıştır.

Tarihî şahitlerin eserlerini yine mekân ve koşullar açısından ikiye ayırmak mümkündür. Onların bir kısmı 1949 yılından sonra Çin komünistlerinin yönetimini kabul ederek Uygur Özerk Bölgesi'nde devamlı olarak çalışan kişiler, diğer bir kısmı ise 1949 yılında ve 1950-1960'lı yıllarda Türkiye ve Sovyetler Birliği'ne giden kişiler idi.

1.3.1. Yurt Dışından Yazılan Tarihî Anılar

Bilindiği gibi 1949 yılının güz aylarında, Uygur bölgesinin siyasi durumundaki değişim, Urumçi merkezli Uygur milliyetçilerinden Muhammed Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin gibi komünizme karşı onlarca aydınlar yurtdışına çıkmak mecburiyetinde kalmıştı. Muhammed Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin öncülüğündeki Uygur milliyetçileri, Ankara ve İstanbul'u merkez edinerek uluslararası arenada Çin komünist rejimine karşı, Doğu Türkistan'ın kurtuluşunu amaç edinen siyasi mücadeleyi başlattı. Onlar bu süreçte Doğu Türkistan tarihine ait bir kısım eserleri ve anılarını yazdılar. Bunların içerisinde Buğra'nın eserleri daha dikkat çekicidir. O, "Doğu Türkistan Tarihi", "İhtilal Hakkındaki Anılarım" gibi eserleri yayımlamıştır. Muhammed Emin Buğra'nın 1949 yılından önceki ve sonraki bütün eserleri, makaleleri ve özel mektupları 2005 yılında Ankara'da mecmua şeklinde yayımlanmıştır. 20. yüzyılda Uygurlar arasından yetişmiş ünlü politikacı ve tarihçi olarak Muhammed Emin Buğra'nın eserleri önemli kaynaklar arasındadır.

Muhammed Emin Buğra'nın "Doğu Türkistan Tarihi" adlı kitabının dördüncü bölümü, "Doğu Türkistan'da Dördüncü Genel İhtilal" olarak adlandırılmış olup burada 1931-1934 yılları arasındaki bağımsızlık hareketi ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. O, 1931-1934 yıllarındaki olayların büyük çoğunluğuna doğrudan iştirak etmiş olduğu için söz konusu bölümdeki beyanlar tarihi belge niteliğindedir.

Müellif kitabında, Hoten ayaklanması ve Hoten hükûmetinin askerî-idari sistemi, askerî seferleri ve Kaşgar, Kumul, Turfan isyancıları ile olan ilişkileri, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin iç ve dış vaziyeti, isyancıların kendi aralarındaki ilişkiler ve Sovyetler Birliği'nin müdahalesi gibi birçok olayı ayrıntısıyla anlatmış ve kendi değerlendirmelerini ortaya koymuştur. Müellifin üslup özelliği ise şu şekildedir: O ilk önce Hoten İslam Hükûmeti hakkında kapsamlı bilgi vermiş, Doğu Türkistan Devrimi'nin başarısızlığa uğramasının iç ve dış nedenlerini tespit etmiş, Uygurların genel durumunu, bölgenin vaziyeti ve dış etkenleri gibi noktalardan tahlil etmiştir. Muhammed Emin Buğra 1930'lu yıllardaki devrimde lider ayrıca "Hoten Emiri" diye tanınan bir şahıs olarak isyancıların yönetim tabakasındaki olaylar ve ilişkilerden haberdar idi. Onun için onun beyanları tarihi kıymete maliktir.

Muhammed Emin Buğra'dan başka 1949 yılında Urumçi'nin vali yardımcısı olmuş, 1932-1937 yıllarındaki devrime katılıp katiplik ve hâkimlik görevlerinde bulunmuş Hamdulla Tarım, 1980 yılında İstanbul'da "Türkistan Tarihi" adlı el yazmasını tamamlamıştır. Bu eser geçen yüzyılın 30'lu yıllarındaki Hoca Niyaz Hacı liderliğindeki Kumul-Turfan isyancılarının faaliyetleri, Kaşgar'daki mücadeleleri, Uygur-Döngen ilişkileri, Hoca Niyaz-Şeng Şisey ilişkileri, Sovyetler Birliği'nin müdahalesi, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin yok edilmesi, Şeng Şisey'in politikaları ve sonraki Milliyetçi Çin dönemindeki bölge vaziyeti, Uygurların iki

grubu arasındaki mücadele gibi birçok konuları içermekte olup Uygurların 1930'lu yıllardaki tarihini anlamada önemli bir kaynaktır. Çünkü Hoca Niyaz'ın yanında bir süre kâtiplik yapan müellif ,kitaptaki olayların büyük bir kısmına bizzat iştirak etmiş ya da bu bilgileri iştirak edenlerden elde etmiştir. Müellif, kitabında bazı belgeleri de göstermiştir.

Musa Efendi'nin "Türkistan Faciası" adlı anısından bahsetmeden geçmek mümkün değildir. 1930'lu yıllarda Kaşgar'daki olayların tanığı Musa Efendi, kendi eserinde 1933-1937 yılları arasında Kaşgar'da meydana gelen silahlı ayaklanmalar ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kuruluşu, devlet düzeni, hâkimiyet tertibi, Döngenler ve Çinliler ile olan savaşlar ayrıca Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin yok edilmesi, bu Cumhuriyetin dış politikası; Özbek, Kırgız birliklerinin yok edilmesi süreci ve diğer birçok olayı anlatmıştır. Bu kitap, o dönemde Kaşgar'da meydana gelen olayları anlamada çok kıymetlidir.

İsa Yusuf Alptekin, 1970-1980 yılları arasında bir dizi kitap ve makale yazıp yayımlamıştır. Onun "Doğu Türkistan İçin" adlı hatırası, 20. yüzyılın ilk yarısındaki Uygur siyasi hayatını anlamada değerli bir kaynaktır. Bu kitapta diğer anılarda rastlanmayan çok kıymetli bilgiler olup başka kaynakları tamamlamada önemi büyüktür. Özellikle İsa Yusuf Alptekin, uzun yıllar Çin'in üst düzey yönetim kademesinde çalıştığı için Çin hükûmetinin Uygurlara yönelik tavrı, görüşü ve stratejisi hakkında doğrudan bilgi sahibiydi. Onun kitabında bu özellik dikkat çekicidir.

Yurt dışına çıkan ve Uygur tarihine tanıklık edenlerin bir kısmı, eski Sovyetler Birliği'nin Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan Cumhuriyetlerine yerleşmiştir. 1944 yılı Kulca'da kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin orta ve üst düzey yöneticilerinden 100'den fazla kişi ve birkaç bin eski Milli Ordu mensubunun Orta Asya Cumhuriyetlerine göç ettiği bilinmektedir. Bunların içerisinde Cumhurbaşkanı Alihan Töre de Temmuz 1946 yılında Sovyet KGB elemanları tarafından Kulca'dan Sovyetler Birliği'ne götürüldükten sonra Taşkent'e yerleştirilmişti. Alihan Töre Taşkent'te yaşamış ve 1976 yılında 91 yaşında vefat etmiştir. O, 1968-1973 yıllarında gizlice "Türkistan Kaygısı" adlı anı kitabını yazmıştır (Saguni, 2011). Bu eser, 2004 yılında Taşkent'te Özbekçe olarak, 2007 yılında İstanbul'da Uygurca olarak yayımlanmıştır. Eserde 1930'lu yıllardaki Doğu Türkistan'da olup biten bir kısım olaylar ve Alihan Töre'nin bu süreçteki faaliyetleri anlatılmıştır.

1950-60'lı yıllarda Kazakistan'a gelip yerleşen Cumhuriyetin önemli şahsiyetlerinden, Milli Ordu'nun Başkomutan Yardımcısı Zunun Teyipov, Cumhuriyetin sanat ekibinin başkanı, Milli Ordu albayı Ziya Samedi, Cumhuriyet Başkâtibi Abdureup Mehsum İbrahimi, Cumhuriyet Maliye Bakanı Enver Musabayev, Milli Ordu albaylarından Mergup İshakov, Memetcan Yusupov, halk kahramanlarından Geni Batur, Fatih Batur ve diğer onlarca orta ve üst düzey hükûmet ve ordu yöneticileri örnek gösterilebilir. Bunların içinde Zunun Teyipov, 1970'li yıllarda "Kurtuluş İçin Mücadele" başlığıyla İli Devrimi hakkında kitap yazarak Rusça ve Uygurca yayımlamıştır.

Doğu Türkistan Cumhuriyeti hükûmeti Başkâtibi Abdureup Mehsum İbrahimi ise Kazakistan'ın Almatı şehrinde çıkan Uygurca "Yeni Hayat Gazetesi'nin 15 Ekim 1994 sayısında kendi anılarını yayımlamıştır. Müellifin bu anısı kısa olsa da Kulca isyanının meydana gelmesi ve ondan sonraki hassas olaylar, Sovyetler Birliği'nin tavrı, diğer esrarlı durumları anlatılmıştır. Müellifin anlattığına göre ilginç olan nokta odur ki, 7 Kasım'daki isyan düşman güçlü, kendileri zayıf bir durumda iken meydana gelmiş olup eğer Çin kuvvetleri onlara hücum etmiş olsaydı, devrimin başarı kazanması mümkün değildi. İhtilalcilerin valiliğe hücum etmesi ile birlikte, Çin birlikleri yanlılıkla "Sovyetler Birliği birlikleri geldi" diye kaçmaya başlamışlar. Milliyetçi Çin'in Herembağ'ı savunan birlikleri dışarıdan gelen takviye birlikleri ile buluşup birlikte saldırmak üzereyken Cumhuriyet için tehlike arz eden bu anda, Sovyetler Birliği'nden gelen generaller Alihan Töre'ye kaçma teklifinde bulunmuş ise de Töre teklifi reddetmiştir. O zaman Sovyetler tarafı Kulca düşecek

diye düşünüp kendi yardımcılarını çekmeyi düşünmüş, Alihan Töre'nin ısrarlı talep ve iradesiyle milli birlikleri harekete geçirilip kuvvetleri imha edilmiş, yeni Cumhuriyet muhafaza edilmiştir. Alihan Töre Sovyet subayları ile birlikte kaçmış olsaydı, Çin ordusu Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni yok edip Kulca'yı kana boyaması işten bile değildi.¹ Bu olaydan Moskova'nın haberi olsa da Doğu Türkistan Devrimi'ni ve Cumhuriyetini desteklediğini gizli tuttuğu için bu olayı sonsuza dek sır olarak saklama kararında idi. Bundan dolayı eski başkâtip Sovyetler Birliği yıkılma kadar bu meseleyi sır olarak tutmaya mecbur kalmış idi.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'daki devrim iştirakçileri, 1940'lı yıllardaki Millî Kurtuluş Devrimi hakkında ardı ardına hem kendi anılarını ve değerlendirmelerini hem de görüşlerini yayımladılar. Almatı'da çıkan "Yeni Hayat Gazetesi"nin 1991 yılından 2000 yılına kadar olan 8 yıllık sayısında milli kurtuluş mücadelesi tarihine ait yayımlanmış anılar ve makalelerin sayısını vermek kolay değildir. Uygur Arap alfabesinde yayımlanmış bu gazete, tarihî şahitlerin kendi anılarını yayımladıkları yegâne yayın organı idi. Almatı, Taşkent ve Bişkek'te yerleşen bir kısım devrim şahitleri, Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra bütün imkanlarıyla milli devrim liderlerinden Ahmetcan Kasımı, İshak Beğ Munonov, Abdükerim Abbasov, Delilkan Sugurbayev gibi askerî-siyasi liderlerin 27 Ağustos 1949'da Sovyetler Birliği sınırları içerisinde meydana gelen uçak kazasının "kaza" sırrını açıklamaya, bu olaya Stalin hükümetinin neden olduğunu ifşa etmek suretiyle Sovyetler Birliği'nin 1944-1946 yıllarındaki Uygur milli bağımsızlık hareketini başlangıçta destekleyip sonra kendi çıkarları için kurban etmesinin asıl sebeplerini arşivler ve o dönemde Kulca'da doktor olarak çalışan Sovyetler Birliği güvenlik elemanlarından Hâkim Cappar Yarullabekov ve diğerleri aracılığıyla tespit etmeye çalıştılar.

Bu konuyla ilgili makaleler Yeni Hayat'ta yayımlanmaya devam etmiştir. Bu alanda eski millî ordu subaylarından Haşir Vahidi, Asim Baki, Yusuf Bek Muhlisi gibi kişiler, ciddi çaba göstermiş ve birçok makale yazmışlardır. Dr. Asim Baki'nin "Hunzirlik" adlı kitabı (Baki, 2004), Haşir Vahidi'nin "1944-1949 yıllarındaki Milli Kurtuluş Hareketi", millî ordu subayı Sabit Abdurahman'ın "Doğu Türkistan Devrimi Üzerine" (2000) ve "Uygurname" (Sabit, 2005) adlı kitaplarını örnek göstermek mümkündür. Orta Asya Cumhuriyetlerine göç eden İkinci Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin idari ve askeri yöneticileri, kendi makale ve kitaplarında Ahmetcan Kasımı gibi liderlerin kendi eceliyle değil, Stalin-Mao işbirliği sonucunda öldürüldüğüne inandıkları için bu noktayı aydınlatmaya odaklanmışlardır.

1990'lı yıllarda Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da gelişen Uygur milli hareketlerine 1940'lı yıllardaki milli kurtuluş mücadelesi iştirakçileri aktif olarak katılmışlardır. Haşir Vahidi başkanlığındaki Almatı merkezli "Uyguristan Kurtuluş Örgütü", milli kurtuluş mücadelesi iştirakçisi, tarihçi Yusuf Bek Muhlisi başkanlığındaki "Doğu Türkistan Milli Kurtuluş Cephesi" adlı teşkilatların hepsinde eski millî ordu asker ve subayları önemli yer tutmuşlardır. Bu teşkilatlar da devrim tarihini hatırlama, yazma ve düzenleme grupları kurup bazı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ayrıca devrim iştirakçilerini kendi yaşadıkları olaylar hakkındaki anılarını yazmaya teşvik etmişler ve çeşitli belge ve fotoğrafları toplamışlardır. Bunların bir kısmı yayımlanmıştır.

11 Kasım 1944 günü Kazakistan Bilimler Akademisi'nin Uygur Araştırmaları Enstitüsü ile Uygurların Cumhuriyetler arası birliği, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin 50. yıl dönümünü anma dolayısıyla bir bilimsel toplantı düzenlemiş olup bu toplantıda tarihçilerden başka Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin başkâtibi Abdureup Mehsum İbrahimi, millî ordu albaylarından Ziya Zamed, Aytogan Yuniçi, Yarbay Esihet Teyipov, kaptan M. Zulpikarov ve diğer şahitler kendi anılarını ve görüşlerini anlatmıştır. Bu toplantıda sunulan makaleler

¹Abdureup Mehsum İbrayimi ile röportaj. 12 Kasım 2003.

“Yeni Hayat”, “Uygur Sesi” gibi gazetelerde yayımlanmıştır. 12-13 Kasım günlerinde Almatı ve Bişkek gibi şehirlerde sürekli anma faaliyetleri düzenlenmiştir.

1.3.2. Çin’de Yazılmış Tarihi Anılar

Milli kurtuluş mücadelesine katılmış Uygur, Kazak, Kırgız ve diğer milletlerin temsilcileri Mao Zedong’un “Üç Vilayet İhtilali Çin devriminin bir parçasıdır” şeklindeki tanımlamasına bakmadan 1950’li yılların sonu ve Büyük Kültür Devrimi (1966-1976) sürecinde çeşitli cezalardan uzak kalamadılar. Üç Vilayet İhtilali’ne katılmış kişiler ve memurların aklanması 1970’li yılların sonlarından itibaren gerçekleştirilmiş olup 1980’li yıllardan itibaren Uygur Özerk Bölgesi’ndeki basın-yayımda “Üç Vilayet İhtilali” ve 1920-1930’lu yıllardaki olaylar hakkındaki hatıralar ardı ardına yayımlanmaya başladı. 1944-1949 yıllarındaki Doğu Türkistan devrimine ait tarih, anı ve diğer türlerdeki eserlerin hepsi Mao’un tanımlamasını ideolojik temel oluşturmuştu.

Üç Vilayet İhtilali ile ilgili karakteristik eserler, eski Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin Eğitim Bakanı, sonraki Sincan Uygur Özerk Bölgesi’nin Başkanı Seyfettin Azizi’nin iki ciltlik “Ömür Destanı” (Azizi, 1990), “Tanrı Dağı Kartalı” (1988), eski Sincan Eyaleti Başkanı Burhan Şehidi’nin “Sincan’daki 50 Yıl”, 1945-1948 yıllarındaki Doğu Türkistan Devrimci Gençler Örgütü’nün Başkanı Seydulla Seyfullayev’in “Üç Vilayet İhtilali’ne Dair Meseleler”, Memtimin Ömerov’un “Ahmetcan Kasımı”, Milli Ordu Karargâhı Siyasi Bölüm Başkanı Zahir Savdanov’un “5. Kolordunun Şanlı Mesafesi”, “Manas Nehrinden Dönüş”, ‘Şanlı Sayfa’, Milli Ordu Karargâhı Siyasi Bölüm Başkanı Tohti İbrahim’in “Milli Ordu’nun Cengâver Mesafesi” (2003) ve diğer anıları örnek göstermek mümkündür.

Kitaplara göre makalelerin sayısı daha çoktur. Anıların çoğu “Sincan Tarih Materyalleri”, “Kaşgar Tarih Materyalleri” ve diğer vilayetlerin tezkere materyalleri mecmualarından yayımlanmıştır. Bunların içerisinde “Sincan Tarih Materyalleri” önemlidir. Bu mecmuaların Uygurcası 1980’li yıllardan itibaren şimdiye kadar 42 sayı yayımlanmıştır. “Sincan Tezkiresi Dergisi”, Sincan tezkireciliği alanında özel bir dergi olup bu derginin 1994 yılından şimdiye kadar çıkan her sayısında, 1930-1940’lı yıllardaki tarihe ait anılar ve makaleler yayımlanmıştır.

20 yıl içerisinde “Sincan Tarih Materyalleri”, “İli Tarih Materyalleri”, “Kaşgar Tarih Materyalleri”, “Sincan Tezkiresi” ve diğer yayınlarda 1930-1940’lı yıllardaki siyasi tarihe ait, Uygur yazarları tarafından yazılmış anı nitelikli eserlerin sayısı 300’ü, kitaplar 10’u geçmiş durumdadır. Bu anılar içerisinde Seyfettin Azizi’nin “Tanrı Dağı Kartalı” ile “Ömür Destanı” çok önemlidir. Bu iki anı Çin Komünist Partisi’nin “Üç Vilayet İhtilali Çin devriminin bir parçasıdır” tanımlaması çerçevesinde yazılmıştır. Bu eserlerde pek çok hakikat, devrimin mahiyeti, halkın bağımsızlık mücadelesi ve arzusu hatta devrim liderlerinin asıl hedefleri çarpıtılmıştır. Çin’in belirlediği çerçeveye göre, Sabit Damollam, Alihan Töre gibi Doğu Türkistan Cumhuriyetlerini kuran devrim liderleri “bölücü”, “Panislamist”, “Pantürkist”, “düşman” olarak tanımlanmıştır.

Seyfettin Azizi’nin “Ömür Destanı” adlı kitabının 1. cildinde müellifin gençlik dönemi betimlenirken Uygur Bölgesi’nin 20. yüzyılın başlarından 1944 yılındaki İli Devrimi patlak verene kadar olan zaman aralığındaki siyasi, sosyo-ekonomik durumu oldukça kapsamlı bir şekilde aydınlatılmıştır. Eserde kendisinin 1933 yılında Kaşgar’daki ayaklanmaya katılma süreci ve bu süreçte bildikleri ve duydukları ayrıca Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti, Şeng Şisey’in Sovyetler Birliği’nin Orta Asya Üniversitesi’ne öğrenci göndermesi, müellifin Sovyetler Birliği’ndeki eğitim durumu ve vatana döndükten sonra 1938-1943 yıllarında Şeng Şisey’in millî aydınları tevkif etme durumu ayrıntılı anlatılmıştır (Azizi, 1990). Eserin 1. cildinde başka eserlerde olmayan ek bilgiler bulunmaktadır. Eserin 2. cildi özel olarak İli Devrimine ayrılmıştır. Müellif, önemli şahitlerin birisi olarak devrimin ilk gününden sonuna kadar olan olayları kendi bildiği, duyduğu ve elde ettiği bilgiler temelinde yazmıştır. Bu

kitapta, Cumhuriyetin oluşturulması süreci ve ilk dönemlerindeki faaliyetleri, 1946-1947 yıllarındaki koalisyon hükûmeti ve Kaşgar, Hoten gibi bölgelerdeki eyalet meclis üyelerini seçme işlerini kapsayan siyasi mücadeleler, başta Ahmetcan Kasımi olmak üzere İli temsilcilerinin Ağustos 1947'da Kulca'ya döndükten Ağustos 1949'un sonuna kadar yürüttüğü faaliyetler, kendisinin temsilci olarak Pekin'e nasıl gittiği, orada Çin komünist yöneticileri ile buluşması gibi farklı konular anlatılmış ve güvenilir deliller sunulmuştur. Çünkü Seyfettin Azizi, bir buçuk yıl Eğitim Bakanlığı'nın bakan yardımcılığı ve bakanlık görevinde, koalisyon hükûmeti döneminde Eyalet Eğitim Bakanlığı'nın bakanlık görevinde, 1948-1949 yılları arasında üç vilayetin yönetim çekirdeği olan "İttifak" teşkilatı merkezi teşkilat komitesinin üyelik görevinde bulunmuştur. Seyfettin Azizi'nin anlattıkları, diğer şahitlerin eserleri, tarihî deliller ve belgelerle karşılaştırarak tahlil edildiğinde, o dönemdeki Doğu Türkistan'ın yedi vilayeti ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti yönetimindeki üç vilayetin iç ve dış vaziyeti ve sonraki siyasi kaderini anlamada önemli ipucu sağlar.

General Zahir Savdanof (1920-2007), Milli Ordu Genel Kurmay Başkanlığı Siyasi Bölümü'nün 1947-1949 yılları arasındaki yarbay rütbeli komutanı, 1949 yılından sonra 5. Kolordu ve Sincan Askerî Bölgesi'nin siyasi komiser yardımcısı olmuştur. O, üç anı kitabı yazmıştır. Bu anılar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin askerî tarihini araştırmada kıymetli kaynak niteliğindedir.

Seydulla Seyfullayev (1917-2002), büyük hacimli dört anı makalesi yayımlamıştır. Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nde Gençlik Teşkilatı'nın başkanlık görevini üstlenen Seydulla'nın bu anıları ve makalelerinde devrimin oluşması ve gelişmesinde Sovyetler Birliği'nin müdahalesi ve amacı, Sovyetler Birliği'nin Sincan ve Çin siyaseti, Pantürkizm ve Panislamizm meseleleri ve diğer meselelerdeki değerlendirmelerini içermektedir. Yazar, üç vilayet yöneticileri içinde ilk defa Sovyetler Birliği'nin Doğu Türkistan Cumhuriyeti ile olan ilişkilerini söz konusu eden kişidir. Kendisi ve Nilka isyancılarından Fatih, Hamit, Nur, Osman gibi bir grup kişilerin Almatı civarında Sovyetler Birliği tarafından askerî-siyasi hazırlık aşamasından geçirildiği, fazla geçmeden Fatih Batur gibi kişilerin Nilka isyanını başlattığını ifşa etmekle birlikte, Sovyetler Birliği'nin Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kuruluşuna yardım etmiş ise de tam bağımsızlığa kavuşturmadan, sonrasında Çin komünistleri ile birleştirme stratejisini baştan belirlemiş olduğunu delilleriyle aydınlattı.

Seyfullayev, Doğu Türkistan ve Kulca'daki Doğu Türkistan hükûmetinin Sovyet-Çin ilişkilerindeki yeri hakkında kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Ancak üç vilayet yöneticilerinden Seyfettin Azizi, Ablemit Hacıyev, Yasin Hudaberdi, Enverhan Baba, Zahir Savdanov ve diğerleri, Sovyetler Birliği'nin devrimdeki rolü meselesi üzerinde kısaca durmuşlardır. Bunun sebebi ise Sovyetler Birliği'nin yıkıldığı ilk yıllara kadar Çin hükûmeti, Sovyetler Birliği'nin Üç Vilayet Devrimi ile olan ilişkisi hakkında fazla konuşmasına izin vermemesidir. Milli Ordu Genel Kurmay Başkanlığı'nda 5 yıl çalışan Kaptan Tohti İbrahim, İli Devrimi hakkında birçok makale yazmış olup onun "Milli Ordu'nun Cengâver Mesafesi" başlıklı kitabında milli ordunun düzenlenmesi, terkihi, komuta usul ve taktikleri, savaşları ve Çin Kurtuluş Ordusu 5. Kolordusuna dönüştürülmesi gibi birçok mesele aydınlatılmıştır.

Elbette bunlardan başka Üç Vilayet Devrimine katılan çok sayıdaki kişi, anı kitapları ve makaleler yazıp yayımladıkları için bu konudaki makalelerin sayısı çoktur.

Üç Vilayet Devrimi, Uygurlar arasında başından sonuna kadar aktüel bir konu olup devrim iştirakçilerinin meseleler hakkındaki görüşleri ve değerlendirmeleri her zaman farklı olmuştur. Seyfettin Azizi, Seydulla Seyfullayev, Zahir Savdanov, Enverhan Baba, Yasin Hudaberdi ve diğerlerinin anılarında halkın bağımsızlık için silahlı mücadelesi, mahiyet yönünden sınıf mücadelesi kategorisinde sokulmuştur. Hatta Seyfettin Azizi gibiler Abdükerim Abbasov, Ahmetcan Kasımi ve kendisini komünizm çerçevesinde değerlendirip bağımsızlık için yapılan mücadeleyi çarpıtarak anlatmıştır. Gerçekte ise kendisinin de içinde

bulunduğu bu liderlerin hepsi bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin bakanları ve yöneticileri olup bunlar, o dönemde kurtuluş ve bağımsızlık için mücadele etmiş ve bununla ilgili konuşmalar yapmışlardır. Abdükerim Abbasov, Ahmetcan Kasımi ve diğer liderler hiçbir zaman gelecekte Çin Komünist Partisi'nin yönetimini kabul edeceğimiz, bağımsız olmayacağız, Çin'in sıradan bir eyaleti olacağız diye yazmamış ve konuşmamışlardır. Seyfettin Azizi ve diğer devrim yöneticileri, genellikle 1980'li yıllardan sonra anılarını yazmış, anılarında kendilerini Çin Komünist Partisi'nin yönetiminde olmak için mücadele etmiş gibi gösterip kurtuluş ve bağımsızlık mücadelesini çarpıtmışlardır. Elbette onlar bu anıları aracılığıyla kendilerinin şahsi çıkarlarını ve kendilerini korumak için tarihi böyle çarpıtarak anlatmaya mecbur kalmışlardır. Çünkü 1950'li yıllardan 1960-1970'li yıllara kadar bu kişiler, üç vilayet iştirakçileri olarak Çin'in hedefinde idiler. Kültür Devrimi (1966-1976) döneminde onlar, Üç Vilayet Devrimi sırasında suçsuz Çinlileri öldürmek ve vatani bölmeye çalışmakla suçlanarak cezalandırılmışlardır. Bu psikolojik baskı onları bu şekilde aklanmak zorunda bırakmıştı. Mesela Tohti İbrahim'in "Millî Ordu'nun Cengaver Mesafesi", Ahmet Turdiyev'in "Cengah Hatıraları" (2000), Zahir Savdanov'un "Manas Nehrinden Dönüş", "5. Kolordunun Katettiği Devrim Mesafesi" (1989), Sopahun Sovurov'un "Benim Geçtiğim Geçitler" (2010) gibi kitapları ve Eminov Elahun'un millî ordu savaşlarına ait anıları, Doğu Türkistan'ın millî mücadelesi, siyasi durumu, millî ordu ve faaliyetlerini araştırmada önemli bilgiler sağlar. Genellikle Uygur tanıklar tarafından yazılıp Çin Komünist Partisi'nin çizdiği çerçeve içerisinde sıkı denetim altında çıkan bu anılar, ilmî ve doğru analizden geçirildiğinde, bu eserler 1940'lı yıllardaki Doğu Türkistan Cumhuriyeti ve millî kurtuluş mücadelesini anlamada çok önemli kaynak niteliği taşımaktadır.

1.4. 1930-40'lı Yılların Tarihine Ait Edebi Eserler

Yirminci yüzyılın ilk yarısındaki Uygur siyasi tarihi ayrıca bu dönemde ortaya çıkan iki Cumhuriyet ve temayüz eden millî kahramanlar, Uygurların siyasi ve manevi yaşamında önemli yer tutmuştur. Millî kahramanların maceraları, Uygur halkı arasında ağızdan ağıza anlatılmış ve Uygurların millî duyguları ve ulusal kurtuluş bilincinin gelişmesinde ve güçlenmesinde önemli rol oynamıştır. Bunu fark eden bazı Uygur yazarları, o tarihî dönemi edebî üslupla halka anlatmayı ve bu suretle halkın kendi geçmişini iyi öğrenmekle kalmayıp tarihî deneyimleri değerlendirerek gelecek için hazırlanmasını amaçlamışlardır. Elbette geçen yüzyılın ilk yarısındaki Uygur siyasi tarihinin Çin açısından karmaşık ve hassas bir konu olması, ideolojik kontrol ve sansür nedeniyle bazı Uygur yazarları bu dönemin siyasi tarihini, tarihi roman aracılığıyla anlatma yöntemini kullanmak zorunda kalmışlardır. Bu nedenle geçen yüzyılın 80'li ve 90'lı yıllarında, 1944-1949 olaylarını anlatan "İli Dalgaları" (İli Dolqunliri) (Kahar, 1982), "Öteki Dünyadan Dönerler" (Axirettin Kelgenler) (Samsak, 1985) ve "Aksu 1945" adlı tarihî romanlar yazılmıştır. Bu kitaplar, insanların özellikle de gençlerin o dönemin olayları hakkında bilgi sahibi olmasında önemli rol oynamıştır. Abdurehim Ötkür'ün "Uyanan Topraklar" (Ötkür, 1988) adlı üç ciltlik romanının yayımlanması, Uygurların geçen yüzyılın 30'lu yıllarındaki Kumul ayaklanması ve onun lideri Hoca Niyaz Hacım'ın faaliyetlerini, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin devrilmesini, Sovyetler Birliği ve Şeng Şisey'in ikiye bölünüşünü vb. bir dizi olayı anlamasına imkân vermiştir. Abdurehim Ötkür (1923-1995), dönemin tarihine tanıklık etmiş biri olarak "Uyanan Topraklar" adlı romanında, Cumhuriyet'in Başbakanı Sabit Damolla, Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacim ve Hoten Emiri Muhammed Emin Buğra gibi çok sayıda tarihî şahsın eylemlerini betimler. Bu romandaki olaylar gerçek tarihî olaylardır ve birçoğu kurgu değildir.

Abdurehim Ötkür'ün ardından diğer bir yazar Zordun Sabir (1937-1998)'in "Ana Yurt" (Sabir, 2000) adlı üç ciltlik romanı da yazarın vefatından sonra yayınlandı. Bu eser de Uygur toplumunda büyük yankı uyandırmıştır. Tarihî bir roman olan "Ana Yurt", 1944-1949 yıllarındaki devrime adanmış olup eserde devrimin Nilka dağlarından başlaması, Kulca

ayaklanması ve Cumhuriyetin kurulması, üç cephe boyunca yapılan savaşlar, Ahmetcan Kasımı (1914-1949) gibi kişilerin Kulca'dan ayrılmasıyla devrimin son bulması vs. olaylar anlatılmıştır. Söz konusu roman, tarihî belgelerden başka tanıkların anlattıkları, sağladığı materyaller temelinde yazılmıştır. Yazar, bu eseri yazmak için uzun yıllar araştırma yapmıştır. Devrime katılan pek çok kişiyi ziyaret etmiştir. Böylece o dönemin siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel yaşamı ayrıca kişilerin toplum ve dünya hakkındaki görüşleri gibi birçok konuyu aydınlatmıştır. Bu eserde de diğer Çin resmî tarihçileri tarafından yayınlanan "Üç Vilayet Devrimi" ile ilgili kitaplarda olmayan tarihî deliller, tarihî ayrıntılar ve diğer konular yer almaktadır.

Kazakistan'da yaşayan yaza, edebiyat eleştirmeni ve millî ordu albayı Ziya Semedi (1914-2001)'nin belgesel-biyografik romanı "Ahmet Efendi" 1995 yılında "Kazakistan Yayınevi" tarafından yayımlanmıştır (Semedi, 1995). Romanda, Doğu Türkistan Devrimi'nin bir sonraki lideri olan Ahmetcan Kasımı'nın yaşamı temel alınarak tüm devrimin süreci ve akıbeti yazarın elde ettiği bilgiler, gördüğü belge ve materyallere dayanarak anlatılmıştır. Bu esere tarihî roman demektense tarihî biyografik eser demek daha doğru olur. Ondaki olayların hepsi gerçektir, onun için tarihî kaynak olarak kullanılabilir.

Ziya Semedi'nin Millî Ordu Genel Kurmay Başkanlığı İstihbarat Bölümü Başkanlığı görevini üstlendiği ve Ahmetcan Kasımı ile uzun süre birlikte çalıştığı için birçok olayın arkasındaki sır perdesini bilmesi doğaldır. Yazar, Ahmetcan Kasımı'nın Ağustos 1949'da Pekin'deki toplantıya giderek Çin komünist hükûmetinden Doğu Türkistan'ın Çin'e bağlanmasının belli koşullar temelinde sağladığını, bu toplantıda Doğu Türkistan'ın yüksek siyasi haklarını talep etmek için özel rapor hazırladığını, Çin Komünist Partisi temsilcisi ile olan görüşmede kendisinin Doğu Türkistan halkının menfaatlerini garanti altına alma niyetini gösterdiğini anlatır.

Burada Ahmetcan Kasımı'nın Pekin'de Çin komünistlerine Doğu Türkistan'ın yüksek hakkını koşula bağlamak için özel tarihî konuları içeren siyasi rapor hazırlamış olması dikkat çekicidir. Deng Lichun'in sonradan yayımlanan "Telgraf ve Mektuplar" adlı eserinde, Ahmetcan Kasımı'nın ona Üç Vilayet Devrimi'nin genel durumu ve millî meseleleri içeren bir dizi sorunlar hakkında bilgi verdiği kaydedilmiştir. Deng Lichun'in malumatı Çin Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne göndermiştir. Ancak Deng Lichun'in bahsettiği bu raporda Uygur halkının ayrıca "Üç Vilayet Hükûmeti"nin hangi koşulda Çin Halk Cumhuriyeti'ne katılacağı konusunda hiçbir bilgi yoktur. Daha sonra yayımlanan belgenin Ahmet Kasımı'nın raporu olup olmadığı, olması durumunda yayımlanma sürecinde şimdiki siyasi durumun ihtiyacı nedeniyle ne kadar müdahale edildiği ise bilinmez bir durumdur.

Ziya Semedi, Kaşgar, Urumçi ve Kulca'da gerçekleştirdiği pek çok etkinliğin yanı sıra 1930'lardaki olayları tasvir eden "Yılların Sırrı" adlı 4 ciltlik tarihî romanını yayımlanmıştır. Bu romanda 1930'lu yıllarda Kaşgar, Urumçi ve Kulca gibi bölgelerde gerçekleşen ayrıca kendisinin doğrudan iştirak ettiği olaylar edebî üslupla anlatılmıştır.

20. yüzyıl Uygur tarihi romanlarının bir özelliği de şudur ki yazarların çoğu kendi anlatıldıkları olaylara doğrudan dâhil olmuşlardır ya da olaylara katılan çağdaşı oldukları tarihî şahitler ile görüşüp konuşmuşlardır. Bu nedenle, bu tarihî romanların tarihsel gerçekliği güçlü olduğu için bu materyalleri bilimsel araştırmalarda kullanmak faydalı olacaktır. Elbette 1930'lar ve 1944-1949 olaylarıyla ilgili Abdurehim Ötkür'ün "Uyanan Topraklar", Ziya Semedi'nin "Yılların Sırrı" ve "Ahmet Efendi", Hevir Timur'un "Erken Uyanan Adam", Abdullah Talip'in "Kaynam Orkishi", Mesimcan Zulpikarof'un "Serrap", Zordun Sabir'in "Ana Yurt" adlı romanlarının belirli belge değeri vardır.

2000'li yıllardan sonra Nur Rozi'nin "Encanbay" (Rozi, 2003) romanı ve diğer yazarların 1940'lı yıllarda Güney Bölgesi'nde meydana gelen millî kurtuluş mücadelesine ait tarihî romanları yayımlandı. Özellikle "Encanbay" romanı, 1945-1946 yılları arasında güneydeki

Doğu Türkistan isyancı birliklerinin önemli komutanı Encanbay'a hasredilmiş olup eser, tarihî belgelere dayandırılmıştır. Eserdeki birçok şahıs ve olaylar tarihî tanıkların anılarından ve belgelerden alınmıştır.

2. Çinli Uzmanların Yaptığı Araştırmalarda Fikir Çatışmaları

Geçen yüzyılın 30'lu ve 40'lı yıllarındaki Doğu Türkistan tarihini yazmak, sadece Uygur tarihçileri için önemli bir konu değil, aynı zamanda Çin hükûmeti için de önemli ve hassas bir konudur. Çin Halk Cumhuriyeti'nin ilk lideri Mao Zedong, Uygurların milli kurtuluş mücadelesini "Çin Demokratik Devrimi'nin bir parçası" olarak tanımlamış ise de Üç Vilayet Devrimi tarihi ile ilgili kitaplar 1966 yılına kadar açıkça yayımlanmış değildi.

Ancak Sincan Askeri Bölgesi ve Uygur Özerk Bölgesi Komünist Parti Komitesi 5. Kolordu'nun yani eski millî ordunun tarihini ve Üç Vilayet Devrimi'nin tarihini yazma ekibi oluşturup dönemin arşiv materyallerini toplamaya başlamıştı. 1950'li yılların sonunda Çince "Üç Vilayet Devrimine Ait Materyaller Mecmuası" adıyla çok ciltli materyal hazırlayıp kendi içinde faydalanmak için bastırmasını hesaba katmazsak, bu alanda hiçbir ilmi araştırma yapılmamıştır.

1958 yılındaki "Yerel Milliyetçiliğe Karşı Hareketi"nden sonra ve 1966'dan 1978'e kadar olan dönemdeki "Kültür Devrimi" sırasında "Üç Vilayet Devrimi" hakkında yazma ve konuşma sınırlandırılmakla kalmayıp bu devrime katılanlar çeşitli tahkir ve zulme maruz kalmışlardı. Üç Vilayet Devrimi ile ilgili anılar 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında yayımlanmaya başladı. Ondan sonra Çinli uzmanlar tarafından yazılan Doğu Türkistan tarihine ait kitaplarda 30'lu ve 40'lı yıllardaki devrime ilişkin içerikler de yer almaya başladı.

1980'lerden sonra hükûmet tarafından organize edilen bir grup Çinli yazar, "Sincan'ın Kısaca Tarihi" (1980, 1997) adıyla 3 ciltlik bir kitap, "Sincan'ın 20. Yüzyıldaki Sosyo-Politik Tarihi", "Çin ve Sincan'ın Tarihi ve Mevcut Durumu" (2003) gibi birkaç büyük hacimli kitap yayınladılar. Ayrıca Çinli tarihçilerden Liu Zishao'nun "Uygur Tarihi" adlı kitabının 3. cildi özel olarak 20. yüzyıla hasredilmiştir. Chen Chao ve Chen Huisheng "Milliyetçi Çin Dönemindeki Sincan Tarihi" adlı kitabı yayınlamışlardır. Bu kitapta 1930-40'lı yıllardaki Sovyetler Birliği'nin bölgedeki etkisi meselesi de önemli yer tutmuştur. Birçok Çinli tarihçi, 20. yüzyıl konusunda bu kitaba başvurmaya başlamıştır.

Üç Vilayet Devrimi ile ilgili materyallerin toplanması, düzenlenmesi, araştırılması ve bu konu hakkında kitapların yayımlanması, 1991 yılında Sincan Uygur Özerk Bölgesi Parti Komitesi'nin başkanlığında başladı. Parti komitesinin Genel Sekreter Yardımcısı Canabil ve Özerk Bölge'nin Parti Tarihini Yazma Komitesi Başkanı Fu Wen'in liderliğinde, "Üç Vilayet Devrimi Tarihini Yazma-Düzenleme Yönetim Grubu" diye adlandırılan bir grup oluşturuldu. Bu grubun başkanlık görevini Kazak kökenli Canabil üstlenmiştir. Bu gruba hiçbir Uygur dâhil edilmemiştir. Neredeyse hepsi Çinli olan uzmanlar, "Üç Vilayet Devrimi Tarihine Dair Materyaller Mecmuası" projesine göre toplam yedi yıl vakit sarf ederek "Sincan Üç Vilayet Devrimine Ait Büyük Olaylar Hatırası" (1994), "Sincan Üç Vilayet Devrimi, Fotoğraflar Koleksiyonu" (1993), "Sincan Üç Vilayet Devrimi Liderlerinin ÇKP Merkez Komitesine Gönderdikleri Rapor ve Makaleleri Mecmuası", "Sincan Üç Vilayet Devrimi'nin Anılmasına İlişkin Sözler ve Makaleler Mecmuası" (1996), "Sincan Üç Vilayet Devrimi Tarihi" (1999) şeklinde beş kitap yayınlamışlardır. Bu kitaplar önce Çince olarak yazılmış olup resmî sansürden geçtikten sonra Uygurcaya tercüme edilerek yayınlanmıştır.

Sincan'daki Üç Vilayet Devrimi Tarihi'ni yazma grubunun son eseri "Sincan Üç Vilayet Devrimi Tarihi" adlı kitaptır. Bu kitap grubun yukarıda bahsedilen dört kitabı, yazma sürecinde toplanan materyaller ve araştırmaların özetinden ibarettir. Onlar, bunun için bir müddet materyal toplama ile meşgul olmuş, Tarbagatay Vilayeti Parti Tarihini Yazma Komitesi, İli, Tarbagatay ve Altay Vilayeti Parti Tarihini Yazma Komitesi gibi organlar ve

diğer ilgili kurumlar, grubun Üç Vilayet Devrimi'ne ilişkin materyalleri toplamasına ve yazmasına yardım etmiştir. Toplanan materyaller seçilip Çinceye çevrildikten sonra, yazı grubuna ulaştırılmıştır. Grup, Üç Vilayet Devrimi'nin yazımı sırasında pek çok birinci el belgelerden faydalanmıştır. Ancak Doğu Türkistan hükûmetinin birinci el belgelerini kitapta kullanırken kısaltma, seçme ve ayıklama yöntemini kullanmış, Üç Vilayet Devrimi'nin "Çin devriminin bir parçası" olup asla "Çin'den ayrılıp bağımsız olmayı amaç edinen devrim olmadığı" tezini ispatlamaya çalışmıştır. Grup, devrimin misyonu hakkında şöyle hülasa çıkarmıştır:

"Üç Vilayet Devrimi'nin hedefi ve misyonuna baktığımızda, Üç Vilayet Devrimi'nin hedefi emperyalizm ve Milliyetçi Parti anti-devrimcileridir. Misyonu; emperyalizmi, feodalizmi ve Milliyetçi Parti anti-devrimcilerini yenilgiye uğratıp siyasi bakımdan eşit, ekonomik bakımdan gelişmiş, kültürü ileri seviyede yeni Sincan inşa etmektir." (Üç Vilayet Tarihi, 478). Üç Vilayet Devrimi'nin misyonunun Çin Komünist Partisi önderliğindeki Çin Demokratik Halk Devrimi'nin misyonu ile temelde aynı olduğu söylenebilir (Üç Vilayet Tarihi, 479).

Çinli yazarların toplu çalışmaları ve bazı eserlerinde 20. yüzyılda yazılmış Uygurca kaynaklar yeterli derecede kullanılmamıştır. Uygur yazarların Sincan'da yayınlanan makale ve kitapları Çinceye çevrilmiş olup Çinli yazarlar sadece çevrilmiş olanlarından istifade etme imkânına sahip olmuşlardır. Bununla birlikte Çinli yazarlar, büyük imkânlara sahip olup geçen yüzyılın 30-40'lı yılları ile ilgili arşiv ve materyaller Çin'de saklanmaktadır. Özellikle 1940'lı yıllardaki Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükûmeti'nin birinci el belgeleri ve materyalleri, Çin hükûmetinin kontrolünde olup bunlardan Çinli tarihçilerin faydalanma imkânı fazla olsa da siyasi hassasiyeti dolayısıyla sınırlamalara maruz kalmışlardır. Üstelik bu tarihî belgeler, uluslararası bilim camiasına açılmadığı için başkalarının yararlanması da mümkün değildir.

Çinli tarihçilerin büyük çoğunluğu Uygurca veya Kazakça bilmediği için dönemin tarihine ait eserlerden yararlanamamıştır. Elbette geçen yüzyılın 30'lu ve 40'lı yıllarının siyasi tarihi, Çin Halk Cumhuriyeti'nin ideolojik alanıyla ilgili hassas bir konu olduğundan, Çin hükûmeti bu konuya tarihsel bir bakış açısından ziyade ideolojik bir noktadan yaklaştı. Sorun, Uygurların 50 yıl içinde iki kez bağımsızlıklarını ilan etmeleri ve kendi yönetimlerini tesis etmeleri ayrıca Ekim 1949'da Çin Komünist Hükûmeti'nin İli Bağımsız Hükûmeti'ni sonlandırıp bölgede kendi yönetimini kurmasıydı. "Üç Vilayet Devrimi nasıl değerlendirilmeli? Doğu Türkistan'da vuku bulan Uygurların silahlı ayaklanmaları ve iki kez kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti nasıl değerlendirilmeli? Bu dönemin tarihi nasıl yazılmalı?" gibi konular önce ideolojik alanında cevaplandırılıp kapsamı belirlendikten sonra tarih sahasında yazıldı. Elbette Mao Zedong'un 18 Ağustos 1949'da İli Hükûmeti'nin lideri Ahmetcan Kasımi'ye Pekin'deki toplantıya katılması hususunda gönderdiği davetiyedeki "Sizin uzun yıllardan beri yürüttüğünüz mücadele tüm Çin halkının demokratik devrimci hareketinin bir parçası sayılır" şeklindeki değerlendirmesini temel alma kararlaştırıldı.

Nitekim Çin Komünist Partisi lideri Mao Zedong İli, Tarbagatay ve Altay merkezli bu devrimi "Çin demokratik devriminin bir parçası" olarak değerlendirmekle, bu devrimin asıl maksadının Çin'den ayrılmayı hedefleyen bağımsızlık devrimi olmadığını, üç vilayet mevcut hükûmetinin gönüllü olarak Çin Halk Cumhuriyeti'ne katıldığını, üç eyalet hükûmeti ve halkın Çin komünistlerinin liderliğini gönüllü olarak kabul ettiğini göstermek ve bununla Çin komünist yönetimini meşrulaştırmak istemiştir. Çin ideoloji sahası benzer şekilde 1930'lu yıllardaki Uygur milli bağımsızlık hareketini sınıf mücadelesi kategorisine sokarak onu "köylü ayaklanması" veya "ezen yöneticilerin zulmüne karşı hareket" diyerek onun bağımsızlığı hedef edinen hareket olduğunu inkâr etti. Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ise ayrılıkçılıkla suçlandı.

Çin'de 20. yüzyıl Uygur siyasi tarihi üzerine yazılan ya da yazılacak herhangi bir eserin bu prensibe göre yazılması gerekiyorsa de Uygur yazarlarla Çinli yazarlar arasında birçok konuda fikir ayrılıkları yaşanmaya devam etmiştir. Bu fikir ayrılıklarını aşağıdaki birkaç noktada toplamak mümkündür.

2.1. Devrimlerin Amacı Meselesi

Çinli tarihçiler, gerek 1930'lu yıllardaki ayaklanmalar olsun gerekse de 1940'lı yıllardaki hareketler olsun, bunların temel amacının "Çin'den ayrılmak olmadığını, bu hareketlerin bağımsızlığı hedefleyen milli bağımsızlık hareketi olmadığını, bunların sebebinin "sınıf çatışması" olduğu görüşünü ortaya koyarken Uygur tarihçileri, devrimin bağımsızlık ve özgürlük için yapıldığını, devrimin ortaya çıkışının ana nedeninin zulüm olduğu görüşündedirler. Elbette Çin sınırları içerisinde yazılan Uygurca makale ve kitaplarda, devrimin bağımsızlık devrimi olduğunu açıkça ve doğrudan ortaya koymak zor olsa da yazarlar çeşitli yöntemlerden yararlanarak amaçlarına ulaştılar. Ancak yurt dışında ayrıca Kazakistan'da yayınlanan kitap ve makalelerde bu meseleler açıkça ortaya konuldu. Almatı'da hayatını kaybeden millî mücadele iştirakçisi Sabit Abdurahman şunları yazar: "1944 yılında Kulca'dan başlayan millî mücadelenin temel amacı, vatanımızdan Çin işgalcilerini tamamen sürüp çıkarmak ve bağımsız, egemen, demokratik Doğu Türkistan'ı kurmak idi. Halkımız bu amaçla savaşmış ve büyük fedakârlıklar göstermiş idi. Kurtarılan üç vilayet sınırları içerisinde bu hedef gerçekleştirilmiş, bağımsız millî devletimiz kurulmuş idi..." (Abduraxman, 485).

2.2. Tarihi Şahsiyetlerin Değerlendirilmesi Konusu

Çinli tarihçiler, ağız birliği yaparak tarihi şahsiyetleri iki gruba ayırmışlardır: Birincisi "ayrılıkçı, din adamı, feodal üst sınıf" tabakası. İkincisi ise "ilerici güçler". Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni kuran ve ona iştirak eden Sabit Damolla, Hoca Niyaz Hacı gibi bir kısım şahıslar, İkinci Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni kuran başta Alihan Töre olmak üzere birçok şahıs birinci kategoriye yerleştirilmiştir. Ahmetcan Kasımi ve Abdikerim Abbasof öncülüğündeki bir grup ise "ilerici güçler" kategorisine dâhil edilmiş ve "ayrılıkçılığa karşı, vatanın bütünlüğünü koruyan, Çin Komünist Partisi'nden etkilenen, Marksist-Leninist ideolojiye sahip" kişiler olarak değerlendirilmiştir.

Ancak Uygurların gözünde Sabit Damolla, Alihan Töre ve diğerleri bağımsızlıklarından hiç vazgeçmeyen liderlerdi. Hoca Niyaz Hacı ve Ahmetcan Kasımi gibi kişiler de Uygurların bağımsızlığı ve özgürlüğü için savaşanlardır.² Mao Zedong liderliğindeki Çin Komünist Partisi, bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni kuran Doğu Türkistan millî kurtuluş mücadelesini "Çin Demokratik Devrimi'nin bir parçası" ve onun lideri Ahmetcan Kasımi gibi kişileri de "yeni bir Çin inşa etme uğruna hayatını feda edenler" şeklindeki tanımlaması ve "Sincan barışçıl bir şekilde kurtarıldı" cümlesi aslında gerçekliği çarpıyordu. Bununla Çin Komünist Partisi'nin Doğu Türkistan'ı askeri güçle işgal ettiği ve bölgede bağımsız bir devleti yok ettiği gerçeğini gizlemek istiyordu.

2.3. Pantürkizm ve Panislamizm Sorunu

Çinli tarihçiler, ağız birliğiyle birinci kategoriye dâhil siyasi figürleri ve 1940'larda Urumçi'de faaliyet gösteren Mesud Sabri, İsa Alptekin ve Muhammed Emin Buğra ile onların destekçilerini Pantürkizm ve Panislamizm ile suçlarlar. Çinli tarihçilere göre, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını destekleyenlerin hepsi "Pantürkistler ve Panislamistler" dir.

Ancak Uygur tarihçi ve olayların tanıklarının bu duruma bakışı farklıdır. Çinli tarihçiler, 1944-1949 yıllarındaki devrimin ilk aşamasında Pantürkizm ve Panislamizm propagandası yapıldığını yazsalar da devrime katılanlar aynı fikirde değildir. Seydulla Seyfullayev bu

²Abdureup Mehsum İbrayimi ile Röportaj. Kasım 2004.

görüşü eleştirir ve Üç Vilayet Devrimi'nde Pantürkizm ve Panislamizm etkisinin bulunmadığını, "üç vilayet geçici hükûmetinin sürekli olarak Pantürkizm ve Panislamizm'e karşı çıktığını, hatta şüpheli kişileri gözetim altında tuttuğunu, Sovyetler Birliği'nin buna izin vermeyeceğini, o dönemde bu devrime İslam dinine inanan ve inanmayan tüm ulusların katıldığını vurgular (Seyfullayev, 2001: 127).

2.4. Çinlilere Karşı Koyma Meselesi

Çinli tarihçiler, her iki ayaklanma sırasında "'Çinlilere karşı koyma", "Çinlileri katletme" yani "Sha Hen, miehui" (Çinlileri öldürüp Döngenleri yok etme) teşvik edildiği için, pek çok masum Çinlinin öldürüldüğünü kanıtlamaya çalışırlar. Ama hiçbir zaman Zuo Zongtang'dan başlayan, Çinli militaristler Yang, Jin ve Sheng ile devam eden Çin Milliyetçi hükûmeti ve ordusunun 1944'ten 1947'ye kadar olan zaman zarfında yaptığı kitlesel katliamlardan bahsetmezler, onların Uygurları nasıl katlettiklerini görmezden gelirler.

Örneğin, Kulca merkez karakolunda 250 kadar kişinin öldürülüp kuyulara ve çeşitli yerlere atılması, Süydüng ve Küre bölgesinde de yerel halk temsilcilerinin aynı şekilde topluca katledilip atılması, milliyetçi Çin ordusu mensuplarının diğer bölgelerde mesela; Altay, Aksu ve Tarbagatay'da hatta 1947 yılında Turfan, Piçan ve Toksun halklarının ayaklanmasını bastırma sırasında gerçekleştirdiği vahşi katliamlarını, Cao Hanqi komutasındaki Çin ordusu mensuplarının Üçturfan gibi bölgelerde, L. Mutellip başta olmak üzere 300'den fazla Uygur gencini topluca katlettiği, milli birlikler geri çekildikten sonra onların peşinden kaçan yaşlılar, çocuklar ve kadınları topluca katlettiği ya da isyancılara yardım ettiğini bahanesiyle her eve baskın yaparak Uygur sivilleri öldürdüğü vs. cinayetleri hiç dile getirmezler. Bu tür katliamlar, 1944-1945 yılları arasında Kabah, Sarsumbe ve başka şehirlerde de Uygurlara, Kazaklara karşı yapılmıştı. Bunun gibi birçok örnek vardır.

Ancak o dönemde Milliyetçi Çin Hükûmeti yetkilileri, 1944-1945 yıllarındaki devrim sürecinde isyancıların, aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu çok sayıda Çinliyi öldürdüğünden şikâyet etmiş ama kendi yaptıklarından bahsetmemişlerdir. Ama Zhang Zhizhong Urumçi'deki Çinli askerlerine yaptığı konuşmada, tarihte kendilerinin de yerli halkları keyfince katlettiğini kabul etmişti. Bununla birlikte, 1949'dan sonra Çin Komünist Partisi döneminde Üç Vilayet Devrimi sürecinde Çinlilerin öldürüldüğü konusu sürekli olarak vurgulanmış hatta Üç Vilayet Devrimi'nde çokça yaşandığına olduğuna işaret edilmiştir. 1950-1960'larda "Kaç Çinli öldürüldü?" sorusu devrimcileri cezalandırmak için sorulan sorulardan biri haline geldi. Ama son 10 yılda, Çin'deki Üç Vilayet Devrimi hakkındaki araştırmalar ve yazılarda yön değiştirilip bunların tamamen Sovyetler Birliği tarafından yapıldığı teorisi vurgulandı. Bu süreçte Çinli tarihçiler ya da yazarlar, söz konusu devrimi büyük Çin milliyetçiliği duygusuyla değerlendirmişler, tıpkı Milliyetçi Çin Partisi taraftarları gibi Uygurların yani "isyancılar"ın Çinlileri katlettiği, İli Nehri'nin Çinlilerin kanıyla boyandığı, isyancıların Kulca, Süydüng ve Küre'yi kurtarırlarken sivil Çinlileri katlettiği, 1 Şubat 1945'te Harembağ ve havaalanından kaçan birliklerin imhası sırasında çok sayıda sivil Çinlinin katledildiğini yazmışlardır. Böyle bir katliam iddiası, hükûmet tarafından hazırlanan "Üç Vilayet Devrimi Tarihi" adlı eserde de ortaya konulmuştur.

Ancak o dönemin tanıklarından Seyfeddin Azizi, Yasin Hudaberdi, Seydulla Seyfullayev ve diğerleri, kendi anılarında bu görüşü inkâr ettiler, aslında Çinli derebeylerinin ve milliyetçi Çin hükûmetinin öldürdüğü günahsız kişilerin daha çok olduğunu ortaya koydular. Hatta devrimin lideri Ahmetcan Kasımi de Çinlilerin yerli halkı keyfince katlettiğinden, onlar için bir Müslüman öldürmenin sıradan bir şey olduğundan, yerli halklara köle muamelesi yaptıklarından bahseder. Devrimciler hatta Çin askeri ve polis idarelerinin İli ve diğer bölgelerdeki Çinli ahaliyi silahlandırarak isyancılara karşı savaştırdıkları, bu sivil Çinlilerin de savaşa katıldıkları, sonuçta savaş sırasında onların da öldüğü hatta bir kısım Çinli yöneticiler ve vatandaşların isyancılara teslim olmama ve esir olmama sloganına aldanarak

kendi evlatlarını dahi öldürdüklerinden bahseder. Savaşta öldürülmeleri ve bazı Çinli yetkililerin ve sivillerinin isyancılara teslim olmamalarının sonucu olarak esir olmama sloganına aldanan Çinlilerin, esir olmamak için kendi çocuklarını öldürdüğü de dile getirilmiştir. Bu konuda Süydüng'deki savaşa katılan Yasin Hudaberdi'nin anılarında bahsedilir. İsyân sırasında her iki taraftan insanların öldüğü, bir kısım sivil Çinlilerin hükûmet tarafından silahlandırılıp isyancılara karşı savaştırıldığı için öldürüldüğü Abdükerim Abbasof tarafından da dile getirilmiştir.

2.5. Sovyetler Birliği ve “Doğu Türkistan Sorunu”

Bu önemli bir konu olup ister yurt dışına çıkan Uygur tarihinin tanıkları olsun, isterse de Çin'de kalanlar olsun hepsi Sovyetler Birliği'nin Uygurların millî menfaatlerini baştan sona kadar feda ettiğini fark ederek bunu delillerle aydınlatmaya çalıştı. Elbette Sovyetler Birliği ile Çin'de bu konunun Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önce ortaya konulması mümkün olamazdı. Ancak Türkiye, Suudi Arabistan gibi ülkelere giderek yerleşen Uygur tarihinin tanıkları, Sovyetler Birliği'nin Uygurlara yönelik düşmanlığını elinden geldiğince ifşa etmişlerdi.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Çin hükûmeti de ilk dönemlerdeki Sovyet-Çin ilişkilerini yeniden değerlendirdi ve Stalin hükûmetinin Çin komünistlerini desteklemiş ise de zorba tutumunu kınadı. Hemen ardından Sovyetler Birliği'nin Dış Moğolistan ve Mançurya'ya yönelik siyasetini ayrıca Üç Vilayet Devrimi'ni destekleyip bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulmasına vesile olmasını bir hata olarak değerlendirdi. Ancak Sovyetlerin aynı zamanda Üç Vilayet Devrimi'ni Çin Komünist Partisi'nin yönetimi altına soktuğu olgusunu olumlu değerlendirdi. Onlar Üç Vilayet Devrimi'nin Sovyetler Birliği'nin yardımı ve Çin Komünist Partisi'nin etkisi altında meydana geldiğini düşünerek bu devrimin örgütlenmesi, güçlendirilmesi ve milliyetçi Çin hükûmetine karşı zafer kazanmasında Sovyetler Birliği'nin önemli bir rol oynadığını ortaya koydular. Fakat Uygur tarihçileri ve tarihî tanıklar, İli'deki devrimin aslında Sovyetler Birliği tarafından organize edilmediğini, Sovyetler Birliği'nin yalnızca kendi amaçları için çoktan örgütlenen ve harekete geçen halkı kullandığını, amaçlarına ulaştıktan sonra da Uygurların çıkarlarını feda ettiğini ortaya koydular. Seydulla Sefullayev'e göre, Sovyetler Birliği'nin aslında Doğu Türkistan'ı bağımsızlığına kavuşturma niyeti yoktu, sadece kurtuluş mücadelesi hareketinden faydalanmıştır. Sovyetler Birliği'nin Doğu Türkistan meselesi ile ilgili tüm hareketlerinin temel çıkış noktası Doğu Türkistan'da Sovyetler Birliği'ne karşı güçlerin hâkim olmasını önlemek ve Sovyet Orta Asya'sına olan olumsuz etkisini engellemek ve bu suretle o bölgelerde istikrarı sağlamaktan ibaret olmuştur (1999: 35).

2.6. Batı Dünyasındaki Araştırmalarda Uygurca Materyaller Eksik

1912 yılından 1949 yılına kadar olan zaman aralığındaki Doğu Türkistan'ın siyasi tarihi, özellikle iki Doğu Türkistan Cumhuriyeti üzerinde, Batı dünyasında uzun yıllardan beri bazı çalışmalar yapılmaktadır. Bunların arasında en önemlisi Andrew Forbes'in eseri sayılır. Bu eserde Doğu Türkistan'ın o dönemdeki siyasi tarihi daha sistemli aydınlatılmaya çalışılmış olup yazar; İngiltere, Amerika ve diğer ülkelerin diplomatik arşivlerinden yararlanmakla birlikte Türkçe, Çince eserlerden de istifade etmiştir. Yazar 1930 yıllarda Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin durumu hakkında ilginç bilgiler vermiş ve 1940'lı yıllardaki Cumhuriyet hakkında da fazlaca durmuş ve kendi tespitlerini ortaya koymuştur. Fakat onun kaynakları genellikle diplomatların haberleri ve Çince materyaller olduğu için tespitlerde tek taraflılıktan kurtulamamıştır.

Amerikalı bilim adamı Linda Benson'ın "İli Devrimi" adlı kitabı Batı dünyasında 1944-1949 yılları arasındaki Doğu Türkistan'ın siyasi durumu ortaya koyan ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti hakkında yazılmış ilk monografi olup bu çalışma hâlâ değerini kaybetmiş değildir. Yazar, Batılı diplomatların ve bilim adamlarının eserlerinden ve diplomatik

belgelerden tam olarak faydalanmanın yanı sıra Tayvan'daki milliyetçi Çin hükûmeti arşivlerinden ve Zhang Dajun gibi kişilerin Tayvan'da yayınlanan kitapları ve Kıta Çin'de yayınlanan Çince materyallerden de yeterli derecede yararlanmıştır. Linda Benson ayrıca Türkçe ve Çince kaynaklardan yararlanarak Mesud Efendi, İsa Efendi ve Buğra Efendi'nin ideolojisi ve faaliyetleri, onların 1946'dan 1949'a kadar olan süreçte İli Devrimi liderlerinden Ahmetcan Kasımi ve Abdükerim Abbasof gibi kişiler ile yaşadıkları siyasi ideolojik çatışmalarını ilk ele alan batılı bilim insanıdır. Lakin Linda Benson'un eserinde Uygurca kaynaklar yer almamaktadır. Hatta kitaptaki Uygur tarihi figürlerinin isimleri ve unvanları meselesinde de Çince kaynaklarda görülen yanlışlar nedeniyle hatalara göz yumulmuştur. Bir başka önemli husus da Linda Benson'un söz konusu eserini yayınladığı yıllarda İli Devrimi ile ilgili makale, kitap ve diğer materyaller çokça yayınlanmış değildi. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, Sovyetler Birliği'nin Doğu Türkistan ve İli Devrimi'ne ait arşivlerine dayanan eserler yayınlandı. Bu dönemde Çin'de bir kısım kitaplar da yayınlandı.

İli Devrimi hakkındaki son yeni kitap, Avustralyalı Çinli tarihçi David Wang'a aittir. Bu çalışma, İli Devrimi ile ilgili materyallerin yoğun olarak yayınlandığı bir dönemde ortaya çıktı. Bununla birlikte David Wang, kaynaklar bakımından Linda Benson'dan daha zengin olmasına rağmen Uygurca kaynaklardan yeteri kadar yararlanmamıştır. Sadece bir kısım Uygur yazarın Çinceye çevrilmiş birkaç eserine başvurmuştur. David Wang, Rusça kaynaklardan da faydalanmış olup bunların hepsi Sovyet döneminde yazılmış Üç Vilayet Devrimi'ne ait çalışmalardır, tamamı güçlü bir ideoloji çerçevesinde hazırlanmıştır. Yani bunlar Sovyetler Birliği'nin bu devrimi nasıl kullandığını gizleyen çalışmalardan ibarettir. Moskova hiçbir zaman İli Devrimi'ne askerî, siyasi, iktisadî yönden yardım ettiğini kabul etmemiştir. Buna rağmen David Wang, İli Devrimi'ni Sovyet Birliği'nin yaptığını, İli hükûmetini Sovyetler Birliği'nin kontrol ettiğini, üç vilayetin milliyetçi Çin hükûmetinin elinden kurtulmasında Sovyet askerlerinin önemli rol oynadığını, İli Devrimi'nin Sovyet Birliği'nin işi olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Yazarın birçok konudaki görüş ve düşünceleri, Çin komünist bilim adamlarının görüşlerinden çok farklı değildir.

Japonya'da yaşayan bir diğer Çinli tarihçi Wang Ke, 1995 yılında kendi tezi temelinde Japonya'da "Doğu Türkistan Bağımsızlık Hareketi, 1930-1940'lu Yıllar" adlı bir kitap yayınlamıştır. Bu eser yakında Hong Kong'da Çinceye ve daha sonra İngilizceye çevrilerek basıldı. Yazar, çok sayıda tarihi kaynaktan ayrıca Çin'in Urumçi'de sakladığı Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin belgelerinden faydalanmıştır. Çin hükûmetinin izniyle bu gizli arşivleri görme ve faydalanma fırsatına erişmiştir. O, kitabında 1930'lu yıllardaki devrimin yanı sıra 1944-1946 yıllarına odaklanmış olup aydınlatma hedefi söz konusu devrimin Çinlilere katliam yaptığı, bağımsız olmayı amaç edindiği, Uygurlar ile Kazakların amaçlarının farklı olduğu, Uygurların az olmasına karşın devrimin meyvesini gasp ettikleri, Doğu Türkistan hükûmetini kontrol ettikleri, esas bedel ödeyen Kazakların kenara itildikleri, devrimin Sovyetler Birliği tarafından gerçekleştirildiği, millî ordunun zaferlerinin de Sovyetlerin ve Rusların kumandanlığı ve yardımıyla elde edildiği, yoksa başarılı olamayacağı ve buna benzer ifadelerden ibarettir. Onun devrim sırasındaki Uygur-Kazak ilişkileri ile ilgili beyanları, milliyetçi Çin hükûmetinin Kazak ve diğer milletleri Uygurlara karşı gösterme ve içten parçalama taktiğine eleştirel bakmadığını gösteriyor. Onun İli Devrimi hakkındaki görüşleri David Wang'ın görüşleriyle uyumlu olup onlarda Çin milli ideolojisi ve Çin devlet ideolojisine zarar vermeme eğilimi vardı. Ancak Wang Ke, Uygurca'yı da biraz bildiği için 1980'lerde Urumçi'de yayınlanan "Sincan Tarihi Materyalleri"ndeki bir kısım Uygur tarihinin tanıklarının Üç Vilayet Devrimi hakkındaki hatıralarından doğrudan yararlanmıştır. Ancak bu da tam değil, bir kısmıyla sınırlı kalmıştır. O, az sayıdaki bazı şahitlerin, özellikle başka milletlerden tanıkların sözlü beyanlarından istifade etmiştir. Ama o "Azat Doğu Türkistan", "Devrimci Doğu Türkistan" ve diğer Doğu Türkistan basınında

çıkan devrim liderlerinin nutukları, makaleleri ve haberlerini örnek göstermemiştir. Genel itibarla Çince kaynaklardan yararlanmışır.

Genel olarak Batılı bilim adamları ile Çinli bilim adamlarının 1940'lı yıllardaki siyasi olaylara bakış açılarında belirli farklar mevcuttur. Batılı araştırmacılar başından sonuna kadar objektif olmaya, meseleyi tarafsız bir şekilde gözlemlemeye çalışmıştır. Ancak çalışmalarında kullandıkları kaynaklar onların görüşlerini de etkilemiştir.

Rusya'da Sovyet döneminde Doğu Türkistan milli kurtuluş mücadelesi hakkındaki araştırmalar başlamış olup 1950'li yıllardan 1980'li yıllara kadar çok sayıda tez hazırlanmış ve makaleler yayımlanmıştır. Yakovliyev, M. Kutluqof, A. Hakimbayev, T. Rekhimof, Mingulov ve diğerlerinin bilimsel çalışmaları ayrıca Zunon Teyipov'un "Doğu Türkistan Topraklarında" adlı kitabı Rusça olarak yayımlanmıştır. Bu çalışmalarda, güçlü Sovyet ideolojisi hâkim olup söz konusu devrim baştan sonuna dek millî kurtuluş devrimi, millî kurtuluş hareketi olarak değerlendirilmiştir. Ancak Sovyetler Birliği'nin bu devrimde oynadığı askerî-politik ve iktisadî rolü gizli olduğu için bu noktalar hakkında hiçbir şey söylenmemiştir. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Sovyet arşivleri açılmaya başlamış ve bazı Rus tarihçiler Sovyetler Birliği'nin 20. yüzyılın 30'lu ve 40'lu yıllarında "Sincan politikası" ve 1944-1949 yıllarındaki Doğu Türkistan Devrimi ile olan ilişkisi hakkında ilk defa uzun yıllar gizli tutulan Sovyetler Birliği arşivlerine göre araştırmalar yaparak kitap ve makaleler yazmışlardır. Bunların arasında Rus bilim adamı V. A. Barmin tarafından yayımlanan iki kitap önemlidir. Ayrıca yine J. Gasanli, V. Krasilnikov, Nazemova, Polikarpov, I. Petrov, A. Kadirbayev ve diğerleri de bir dizi kitap ve makale yayımladılar. Bununla birlikte Barmin'in kitabı ve diğer çalışmalar Rusya'da bu alandaki en yeni eserler olsa da bunlarda da Uygurca kaynaklar pek fazla kullanmamıştır. Faydalanılan Uygurca kaynaklar da Uygurların Rusça olarak yazdıkları birkaç eserle sınırlıdır.

Daha yakın zamanlarda, Orta Asya Cumhuriyetleri, Tataristan, Türkiye ve Azerbaycan'da da 1944-1949 yıllarındaki Doğu Türkistan Devrimi üzerine Özbekçe, Kazakça, Kırgızca, Tatarca, Türkçe ve Rusça bir kısım makale ve kitaplar yayınladı. Örneğin Kırgızistan'da yayınlanan Kırgızca "General Ishakbek" adlı kitap ve diğer makaleler, Kazakistan ve Türkiye'de Kazak yazarların Osman Batur ve Doğu Türkistan Devrimi hakkındaki makale ve kitapları, Tatar yazarların Uygur Bölgesi'nde yaşayan Tatarlar hakkındaki hatıra ve kitapları, Özbek yazarların Özbekistan'daki Alihan Töre hakkındaki eserleri ve diğerlerinde kıymetli bilgiler yer alsa da bunlarda kendi milletini merkeze koyma, kendi milletlerinin bu devrimdeki rolünü vurgulama eğilimi baskındır. İster Kazakistan'da ister Türkiye'de olsun, bu ülkelerdeki Kazak yazarların hatta Türk yazarların eserlerinde Osman Batur ve Kazakların devrimdeki rolü tüm devrimin anahtarı, çekirdeği ve sembolü olarak vurgulanmak suretiyle Doğu Türkistan nüfusunun yüzde 75'inden fazlasını oluşturan Uygurların rolünü küçümseme ya da görmeme eğilimi mevcuttur. Ancak 1944-1949 yıllarındaki Doğu Türkistan devrimi ülke çapında yani tüm Doğu Türkistan çapında gerçekleştirilen bir devim olup buna Çinlilerden başka tüm milletler katılmıştır. Millî ordu bunun tipik örneğidir. Uygurlar bu devrimde çekirdek güç idi. Osman Batur her ne kadar kahramanlık göstermişse de o sadece Altay sınırları içerisinde hareket etmiştir. Altay, İli, Tarbagatay ve diğer yerlerdeki silahlı devrimlerin etkisi altında Çin birliklerine Altay'ın sadece bir kısmında darbe vurabildi. Onun kahramanlığında şüphe yoktur, devrimi ilk başlatanlardan biri olduğunda kuşku yoktur ama İli'de Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurulmamış olsaydı, millî ordu Çin ordusunu tarumar etmemiş olsaydı ve Altay'a asker göndermemiş olsaydı, güneydeki Aksu ve Kaşgar topraklarında hareket başlamasaydı ayrıca Sovyetler Birliği ve Moğolların silah ve askerî desteği olmasaydı, Osman Batur'un Altay'da tam başarı kazanması mümkün değildi. Genel olarak, 1930'lu ve 1940'lı yıllardaki devrimlerinde en büyük nüfusa sahip olan Uygurlar olmadan başka hiçbir azınlığın Doğu Türkistan'ın tamamını kurtarması mümkün değildir. Buna benzer şekilde, Özbeklerin Alihan

Töre hakkındaki eserlerinde de tıpkı Kazak yazarların Osman Batur'u idealize etmeleri gibi Alihan Töre'yi aşırı derecede idealize etme eğilimi söz konusudur. Asilhan Töre ve Alihan Töre'nin 1943 yılından sonraki hayatına ait hatıralarında yani "Türkistan Kaygusu" adlı eserinde, babası Alihan Töre'nin Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni kurma gibi büyük bir katkısından bahseder. Eserde, Asilhan Töre'nin şahit olduğu birçok tarihi şahıs, olay ve delile yer verilmiştir. Bu değerli bir eserdir. Ama eserde birçok tarihsel sınırlılıklar vardır. Yazar, Özbek milliyetçiliğinin dışına çıkamamıştır. Devrimdeki Uygur liderlerini ve kahramanlarını ayrıca Uygurların rolünü vurgulamaktan çekinmiş, bunun yerine her şeyde Alihan Töre ve onun çevresindeki kişileri hatta kendisini vurgulama gayreti içerisine girmiştir. Ona göre Uygurların büyük çoğunluğunun bu devrimde rolü yoktur. O, Uygurları hatta bir kısım Uygur liderlerini "Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni satanlar", "korkaklar", "sadece eğlence ve menfaatlere ilgi duyanlar" hatta "kızıklar" ve "Rus yanlıları" olarak betimlemiştir. Elbette bu değerlendirmelerin bazıları 1949 sonrasındaki gerçeklikle kısmen uyumlu ise de bütünü gerçeklikten uzaktır. Fakat zamanında Alihan Töre'yi koruyan, Alihan Töre'nin peşinden giden, Kulca'da mücadele edip Cumhuriyeti kuranlar Gani Batur, Fatih Batur ve "Özgürlük Teşkilatı'nın üyeleri ve Kulca'nın çoğunluğunu oluşturan Uygurlar değil midir? Sonuç olarak Alihan Töre ve ailesi 1946-1960 yıllarında Uygur Bölgesi'nden ayrılıp hepsi Taşkent'te yaşadı. Asilhan Töre babası Alihan Töre hakkındaki hatıralarını Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ortaya çıkarabildi.

Sonuç

20. yüzyıl Uygur siyasi tarihini sistemli bir şekilde araştırıp doğru sonuçlar elde etmek için Uygurların tarihî materyallerini kullanmaktan başka yol yoktur. Uygurca kaynaklar, dönemin doğrudan iştirakçisi olan Uygurlar tarafından bırakıldıkları için belge değeri çok yüksektir. Uygurca kaynaklar çok olup bunları Uygur Özerk Bölgesi, Kazakistan ve diğer ülkelerde aramak mümkündür. Ayrıca Rusya, İsveç, Japonya ve Birleşik Krallık arşivlerinden de arayıp bulmak mümkündür.

Batı'daki araştırmalarda görülen büyük yetersizliklerinden birisi Uygur kaynaklarına önem vermeme ve bu kaynakları kullanmamadır. Uygurların kaleminden çıkan Uygurca kaynaklardan yararlanmadan Doğu Türkistan tarihine dair doğru sonuç çıkarmak ve Doğu Türkistan tarihini aydınlatmak mümkün değildir. Çünkü iki Doğu Türkistan Cumhuriyeti, Uygurların diğer yerli halklarla birlikte kurdukları hâkimiyet olup her iki hükûmette yönetim dili olarak Uygurca kullanılmıştır. Devletin idarî, askerî ve diğer işlerinde Uygurlar çoğunluğu teşkil etmiştir. Onun için Uygurca hükûmet belgeleri, basın malzemesi, Cumhuriyetin çeşitli hizmetlerine katılan ve yöneticilik görevini üstlenen Uygur tanıkların iki Cumhuriyetin tarihine ilişkin çıkarımları ve görüşleri, Çinli ve Batılı uzmanlarınkinden belirli derecede farklıdır. Aynı zamanda, Batılı bilim adamları ile Çinli bilim adamları arasında da görüş ayrılığı vardır. Buradaki temel fark, siyasi mesele ile ilgili olup Batılı bilim adamları 1930'lu ve 1940'lı yıllardaki devrimin bağımsızlığı hedefleyen, bağımsızlık mücadelesi olduğunu vurgulaması, bu nedenle Uygurların bağımsızlıklarını ilan ettiklerini ortaya koymasındadır. Çinli uzmanlar ise bağımsızlık sloganının az sayıdaki bölücüler tarafından dillendirildiğini, halkın onlara karşı olduğunu ortaya koyarlar. Bir diğer önemli nokta ise Sovyetler Birliği gibi yabancı devletlerin Uygurların hareketine olan etkisidir. Batılı bilim adamları, Sovyetler Birliği'nin İli Devrimi'ni kontrol ettiğini, Çin Komünist Partisi'nin Doğu Türkistan'ı işgal etmesinde belirleyici rol oynadığını gösterirken Çin bilim adamları bu meseleyi farklı tanımlamaktadır.

Elbette Uygur kaynaklarının Batı ilim sahasına ulaşamamasındaki sebeplerden biri, iki Cumhuriyete ilişkin resmî belge arşivlerinin gizli olması ve kamuya açık olarak kullanılmasına izin verilmemesidir. İkincisi ise Uygurca yayımlanan materyallerin yabancı dillere ve Çinceye fazla çevrilmemiş olması ve bu alandaki uzmanların Uygurca bilmemesidir.

Çin'de ve Batıdaki araştırmalarında görülen diğer bir yetersizlik, Uygur tarihinin tanıklarının ziyaret edilmemesi, onların sözlü beyanlarına önem verilmemesidir. Geçen yüzyılın 1930'lu ve 1940'lı yıllarındaki siyasi olaylara katılan Uygur tanıkların büyük çoğunluğu Suudi Arabistan, Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da 1990'lı yılların ortalarına hatta 2000 yıllarının başlarına kadar yaşamıştır. Onların her birinin kendi deneyimi, gördükleri ve duyduklarının önemli belge değeri vardır. Bu tarihî tanıkların az bir kısmının sözlü hatıraları kullanılmış ise de yeterli değildir. David Wang'ın kitabında, şahitler listesinde sadece birkaç Uygur'un ismine rastlanır, Çinliler daha çoktur. Elbette Çinli tanıklar kendi gördüklerini Çinliler açısından anlatmışlardır. Onlar Doğu Türkistan Cumhuriyeti ve devrime iştirak edenler değildir. Çin asıllı Japon tarihçi Wang Ke, "Doğu Türkistan Bağımsızlık Hareketi 1930-1940 Yıllar" adlı kitabında 1949 yılındaki devrime katılan birkaç kişinin sözlü beyanlarına yer vermiş ise de onu kendi amacı için kısaltarak kullanmış, şahitlerin ismini vermemiştir. Elbette Wang Ke, David Wang gibi Çinli tarihçiler, 1940'lı yıllardaki Doğu Türkistan Cumhuriyeti ve millî kurtuluş mücadelesinin Sovyetlerin kontrolü ve yardımı ile gerçekleştirildiğini, öyle olmasaydı bu hareketin başarılı olamayacağını abartarak ortaya koyarlar. Onlar bu açıdan Tayvan tarihçisi Jiang Dajun ile aynı fikirdedir.

Uygur tarihine ilişkin tanıkların ve Uygur tarihçilerinin kendi tarihlerine ilişkin açıklamaları, görüşleri, gözlemleri ve hülasaları farklı ve özgündür. Elbette Uygurların Çin içinde ve dışında karşılaştıkları siyasi kısıtlamalar nedeniyle, görüşlerini ifade etme şekillerinde kısmen farklılıklar var. Bu farklılıklar, tarihsel olayların cereyanıyla ilgili ayrıntılarda değil, sonuç ve siyasi görüşlerde görülür. Çünkü Çin'de yaşayan Uygur tarihinin tanıkları, hatıralarını yazarken "Üç Vilayet Devrimi Çin Demokratik Devrimi'nin bir parçasıdır" şeklindeki çerçeveye uymalı hem bugünkü Çin'in toprak bütünlüğü ve Komünist Parti'nin yönetimine itaat etmelidirler. Bununla birlikte, bağımsız Kazakistan gibi Orta Asya ülkelerindeki Uygur tanıklar, bu ideolojik çerçeveden kurtuldukları için tarihî konular hakkında kendi isteğine göre fikir beyan ederler.

11 Eylül'ün ardından, teröre karşı uluslararası savaşın başlamasından sonra, Uygurlar meselesi uluslararası toplumda daha fazla tanınmaya başladı. Pekin, "Doğu Türkistan" terimini terörizme bağlayarak uluslararası arenaya sözde "Doğu Türkistan" teröristlerini uluslararası terörizmin bir parçası olarak sunup etrafındaki ülkelerle teröre karşı birlikte mücadele anlaşması yaptı. Bu arada Doğu Türkistan terimi diplomatik bir terim olarak Çin ile diğer ülkeler arasında yapılan anlaşma maddeleri arasında yer aldı. Aynı zamanda, Çin haber ajansı tarafından yayımlanan beyaz ciltli bir kitapta ve Çinli tarihçilerin eserlerinde 1930'lardaki Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ve Mao Zedong Çin Demokratik Devrimi'nin bir parçası olarak kabul ettiği 1944-1949 yıllarındaki Üç Vilayet Devrimi ve ilk lideri Alihan Töre gibi kişiler, Doğu Türkistan terörizminin kaynağı olarak tanımlandı.

Tarihsel sürece göre, geçen yüzyılın 30-40'lı yıllarında Uygurlar, Doğu Türkistan adıyla bir hükümet kurmuş iseler de Doğu Türkistan adı uluslararası toplumca şimdiki kadar tanınmamış, uluslararası diplomatik belgelerde yer almamış, kısacası Batı dünyası hatta Müslüman dünyası, Orta Asya'nın bir köşesinde Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulduğundan ve beş yıl mevcut olduğundan pek haberdar değildi. Uygur meselesi daha yaygın olarak bilinmeye başlayınca Uygurların dili ve 20. yüzyıl tarihindeki Doğu Türkistan adıyla kurulan iki Cumhuriyet ile ilgili tarihi süreci merak edenler de bu yöndeki araştırmalar da çoğalmaktadır. Batı dünyasında bundan sonra yapılacak çalışmalarda, doğrudan Uygurca kaynakları kullanarak öncekilerin boşluklarını dolduracak yeni nesil bilim adamlarının bilimsel eserleri ortaya çıkacaktır.

Kaynakça

- AZİZİ, Seyfettin. (1990). *Ömür Dastanı. Tengri Tağda Güldürmama (Tanrı Dağlarında Şimşek)*. Urumçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- BABA, Enverhan. (1999). "Üç Vilayet İnkılabi Devridiki Partiye-Teşkilatlar". *Şincang Tarih Matériyalliri*. Urumçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- BAKİ, Asim. (2004). *Hunzirlik*. İstanbul.
- BUĞRA, Muhemmed İmin. (1998). *Şerkiy Türkistan Tarihi*. İstanbul.
- CHEN HUI SHENG, Chenchao. (1999). *Xinjiang Minguoshi (Doğu Türkistan'ın Milliyetçi Çin Dönemindeki Tarihi)*. Çince Neşri. Urumçi: Xinjiang Remnin Chubanshe (Şincang Halk Neşriyatı).
- KAHAR, Abdurahman. (1982). *İli Dolkunliri (İli Dalgaları)*. Urumçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- KAHARİ, Tursun (1994). Yéngi Hayat. 3-Dekabir (Yeni Hayat gazetesi, 3 Aralık Sayısı).
- ÖTKÜR, Abdurehim. (1988). *Oyğanğan Zemin (Uyanan Topraklar)*. Urumçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- ROZİ, Nur. (2003). *Encanbay*. Urumçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- SABİR, Zordun. (2000). *Ana Yurt*. Urumçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- SABİT, Abduraxman. (2005). *Uygurname*. Almatı: Taş Mir.
- SAGUNİ, Alihan Töre. (2011). *Türkistan Kaygısı*. (Haz.: Asilhan Töre), İstanbul.
- SAMSAK, Turdi. (1985). *Ahirettin Kelgenler (Öteki Dünyadan Dönenler)*. Urumçi: Şincang Yaş-Ösmürler Neşriyatı.
- SEMEDİ, Ziya. (1995). *Ehmet Ependi (Ahmet Efendi)*. Almatı: Kazakistan Yayınevi.
- SEYFULLAYEV, Seydulla. (1999). *ŞanlıqSehipe (Şanlı Sayfa)*. *Şincang Tarih Matériyalliri*. Urumçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- SEYFULLAYEV, Seydulla. (2001). "Üç Vilayet İnkılabiğa Ait Bezi Mesililer Toğrisida (Üç Vilayet Devrimine Ait Bazı Meseleler Üzerine). Tarih Betini Varaklığanda (Tarih Sayfasına Bakarken)". s. 127.
- ŞİNCANG ÜÇ VİLAYET İNKILABI REHBERLİRİNİNG J. K. P. MERKİZİY KOMİTÉTİĞA YOLLİĞAN DOKLATLİRİ VE MAKALİLARDİN TALLANMA / ŞİNCANG ÜÇ VİLAYET DEVRİMİ LİDERLERİNİN ÇKP MERKEZ KOMİTESİNE YOLLADIKLARI RAPOR VE MAKALELERİNDEN SEÇKİ. (1997). Urumçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- ŞİNCANG ÜÇ VİLAYET İNQİLABİ TARİXİ. (1999). Pekin: Milletler Neşriyatı.